

Ernst Bruckmüller

NOVE RAZISKAVE ZGODOVINE
AVSTRIJSKEGA MEŠČANSTVA

V zvezi z »jubileji« let 1984 in 1988 je avtor spoznal, da prvo avstrijsko republiko sicer pogosto etiketirajo kot »meščansko« državo, z »meščanskostjo« neke državne tvorbe povezani meščanski razredi pa sploh niso znanstveno raziskani.¹ Če bi torej poskušali napisati zgodovino meščanstva avstrijske republike, bi morali začeti pravzaprav z letom 1919. Začuda pa je to ravno tisti čas, v katerem je dejansko, pa tudi v zavesti sodobnikov, prenehalo pravo meščansko obdobje in v katerem je največja in najpomembnejša meščanska skupina v habsburški monarhiji, namreč dunajska, izgubila gospodarsko moč in družbeni vpliv in je — kot je kazalo — hitela nasproti popolnemu propadu.² Dunajskim bankam in industrijskim podjetjem pa se je spet posrečilo, da so si ponovno opomogle. Toda vse pri tem razvite strategije se zdijo nerazumljive, če nimamo vedno pred očmi nastanka meščanstva, ki je bilo kar najtesneje povezano s pravkar propadlo habsburško monarhijo. Znanstvena raziskava meščanskih razredov v Avstriji, zlasti na Dunaju, ne more imeti izgledov na uspeh, če nenehno ne upošteva razvoja meščanstva v stari Avstriji in posebnih pogojev, v katerih so meščanske formacije nastajale in delovale. Avstrijsko meščanstvo 19. stoletja pa se izkaže kot velika bela lisa, saj se v mednarodni primerjavi avstrijska zgodovinska znanost skoraj ni ukvarjala s svojimi meščanskimi razredi.

S čim naj pravzaprav razlagamo to pomanjkljivost? Spričo nedvomnih uspehov družbenozgodovinskih raziskav ni mogoče reči, da se je v Avstriji socialnozgodovinska znanost sploh zelo pozno začela, da zaradi prenzkega raziskovalnega denarja nastajajo pač nujno vrzeli in zaostanki itd. Moja razlaga neraziskanosti pa je tale: 1. Avstrijska zgodovina najnovejše dobe se je posvetila natančni analizi političnih odločitev in dogodkov zlasti v prvi republiki. Pri tem so družbene razmere in razvoji ostali nekoliko v ozadju. — 2. Zgodovinarjem meščanskega porekla se očitno ni zdelo potrebno prikazovati tradicijo lastnega razreda (z nekaterimi izjemami kot sta Heinrich Benedikt ali Friedrich Engel-Janosi); bolj so se po tradiciji ukvarjali z »velikimi« političnimi odločitvami.³ — 3. Avstrijske politične stranke in njim pripadajoča področja politične kulture niso imele nikakršnega interesa do obdelave zgodovine meščanskih razredov, saj iz tega niso mogle pridobiti ničesar za svojo

¹ Otto Bauer govori za dobo prevrata 1918/19 o »ravnotežju razrednih moči«, ki se je že 1919/20 premaknilo v korist meščanstva. Odtlej je bila Avstrija pač »meščanska« republika. Toda natančne analize meščanstva ni napravil niti on, niti kak drug zgodovinar ali sociolog. Tudi zadnjima zbornikoma o Prvi republiki in avstrofašizmu manjka analiza meščanskih razredov: Erika Weinzierl — Kurt Skalnik, Hgg., Österreich 1918—1938. Geschichte der Ersten Republik, 2 Bde., Wien—Köln—Graz 1983 (to velja seveda tudi za moj prispevek o socialni strukturi in socialni politiki v tej knjigi); Emmerich Talos — Wolfgang Neugebauer, Hgg., »Austrofaschismus«. Beiträge über Politik, Ökonomie und Kultur 1934—1938. Wien 1984 (včasih se ne moremo znebiti vtisa, da ni prišlo do natančnejšega prikaza meščanskih razredov zato, ker je tako laže demonizirati »krivce« za diktaturo in državljansko vojno).

² Uradništvo je pri inflaciji izgubilo več kot 80 % svojih dohodkov. Leta 1920 so imeli uradniki 14 % predvojne kupne moči in še leta 1925 je uradnikov zaslužek znašal nekako 56 % predvojne kupne moči. Pri delavcih in nameščencih so se dohodki znižali »le« na 75 % kupne moči. Glej Arnold Madlé, Die Bezüge der öffentlichen Angestellten. I: Julius Bunzel, Hg., Geldentwertung und Stabilisierung in ihren Einfüssen auf die soziale Entwicklung in Österreich = Schriften des Vereins für Sozialpolitik 169, München—Leipzig 1925, str. 131—136.

³ Friedrich Engel-Janosi, Der Wiener juristisch-politische Leseverein. Seine Geschichte bis zur Märzrevolution. V: Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Wien 4, 1923, str. 58—66; Friedrich Engel-Janosi, Über die Entwicklung der sozialen und staatswirtschaftlichen Verhältnisse im deutschen Österreich 1815—1848. V: Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 14, 1924, str. 95—108; Friedrich Engel-Janosi, ... aber ein stolzer Bettler. Erinnerungen aus einer verlorenen Generation. Graz—Wien—Köln 1974; Heinrich Benedikt, Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit, Wien 1958; Heinrich Benedikt, Damals im alten Österreich. Erinnerungen. Wien—München 1979.

lastno identiteto. Največja »meščanska« stranka druge republike, Avstrijska ljudska stranka — Österreichische Volkspartei (ÖVP) je do danes v bistvu stranka manjših samostojnih, kmetov, uradnikov in nameščencev. Dolgo časa ji je najpomembnejši ideološki pečat dajal politični katolicizem, čeprav so si prizadevali tudi za »liberalne« sloje. Zaradi klasičnih in dolgo trajajočih nasprotij med katoliško cerkvijo in liberalnim meščanstvom je prihajalo tu komaj do stikov in seveda tudi ni bilo interesa za zgodovino meščanskih razredov. Manjša »meščanska« stranka, Svobodnjaška stranka Avstrije — Freiheitliche Partei Österreichs (FPÖ) navezuje sicer v svojem imenu na liberalno tradicijo (in s »plavo« barvo stranke na barvo plavice starega velikonemškega hrepenenja) in je po svojih privržencih in volilcih brez dvoma bolj meščanska kot ÖVP. Velja pa kot zbiralnik nekdanjih nacionalnih socialistov, pa tudi kot naslednica starega nemškega nacionalizma, ki se je že od leta 1932 (z nekaterimi izjemami) zлил v nacionalni socializem. Ker so »stari« Velikonemci prav tako kot »stari« krščanski socialci gojili močna protikapitalistična in antisemitska čustva, imajo njihove moderne naslednice malo interesa, da bi kapitalistično meščanstvo z močnim židovskim deležem stare Avstrije postavili za zgodovinske vzornike.

Zanimanje za »meščanstvo« se je v zadnjih letih pod vplivom sedanosti gotovo okrepilo. To je v zvezi z novo »meščanskostjo«, ki jo opažamo tako v zahodnih kot v »realnosocialističnih« družbah in ki posega pravzaprav na celotno paleto nadvse nasprotujočih si »meščanskih« obnašanj: na poseganje v javno življenje, ki ga radi pripisujemo meščanstvu 19. stoletja, hkrati pa tudi na vse večjo zasebnost, na umik iz javnosti in v vseh neralnih v vztrajanju na vse večji osebni samoodločbi. Temu se pridružuje nostalgično ukvarjanje z nosilci kulture, ki nam ni zapustila le bolj ali manj zlagane podobe »dobrega« in »lepega«, temveč nam je hkrati postavila tudi temelje »moderne«. ⁴ Te spremembe so najbrž prav tako podprle pobudo za ukvarjanje z meščanstvom 19. stoletja, kot dejstvo, da je intenzivirana raziskava položaja služinčadi, delavcev in malih obrtnikov vedno znova opozarjala na tisto ozadje meščanske dominanc, ki je vtisnilo pečat 19. in zgodnjemu 20. stoletju in ki ga je treba raziskati, če naj dobo razumemo.

Novejša avstrijska raziskava meščanstva ima več izhodišč. Kot na številnih drugih raziskovalnih področjih imamo po zaslugi močnih regionalnih in lokalnih zgodovinskih interesov z bogato tradicijo pomembna dela — npr. v zvezi s štajersko razstavo o nadvojvodi Janezu. ⁵ Poleg Gradca se odlikuje tudi Salzburg kot središče raziskave lastne meščanske družbe. Tu je treba omeniti zlasti lepo knjigo Ernsta Hanischa in Ulrike Fleischer »Im Schatten berühmter Zeiten«, pa podrobne študije Hannsa Haasa in Roberta Hoffmanna. ⁶ Za

⁴ O odkrivanju meščanstva s strani zgodovinarjev glej Andreas Gestrich, »Zarte Leidenschaft« in Bielefeld und Heidelberg. Neuere Literatur zur Sozialgeschichte des Bürgertums. V: Die alte Stadt, Vierteljahresschrift für Stadtgeschichte, Stadtsoziologie und Denkmalpflege, 2—3/89, str. 531—542. Prim. tudi uvod, ki ga je napisal Jürgen Kocka v dtv. Taschenbuch v tren delih, ki ga je tudi sam izdal: Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. München 1988; Wolfgang Kaschuba, Deutsche Bürgerlichkeit nach 1800. Kultur als symbolische Praxis. V: J. Kocka, Hg., Bürgertum im 19. Jahrhundert, Bd. 3, München 1988, str. 9—44.

⁵ Otto Hwaletz, Zur sozialen Zusammensetzung des innerösterreichischen Industrie- und Gewerbevereins. V: Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark 78, 1987, str. 267—276; Edith Marko-Stöckl, Die Entwicklung des Gemeinde-, Bezirksvertretungs- und Landtagswahlrechts in der Steiermark von 1861—1914. Ms. phil. Diss. Graz 1985; Marlies Raffler, Lesegesellschaften am Beispiel des von Erzherzog Johann gegründeten Lesevereins am Joanneum (1819—1871). Ms. phil. Diss. Graz 1988. Za Gradec pomembno tudi: William Hubbard, Auf dem Weg zur Großstadt. Sozialgeschichte der Stadt Graz 1850—1914. Wien 1984.

⁶ Robert Hoffmann, Die freie Gemeinde als Grundlage des freien Staates. V: Heinz Dopsch, Hg., Vom Stadtrecht zur Bürgerbeteiligung. Festschrift 700 Jahre Stadtrecht von Salzburg. Salzburg 1987, str. 137—154; Ernst Hanisch — Ulrike Fleischer, Im Schatten berühmter Zeiten. Salzburg in den Jahren Georg Trakls 1887—1914, Salzburg 1986; Hanns Haas, Von liberal zu national. Salzburgs Bürgertum im ausgehenden 19. Jahrhundert. V: Isabella Ackerl u. a., Hgg., Politik und Gesellschaft im alten und neuen Österreich, Festschrift für Rudolf Neck. Wien 1981, str. 109—132; Hanns Haas, »Die Grundfeste des freien Staates ist die freie Gemeinde«. Salzburger Erfahrungen zur Gemeindeautonomie. V: Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 126, 1986, str. 555—568.

Linz in Urfahr so natančneje proučili občinske svetnike meščanske dobe.⁷ Drugo izhodišče je zgodovina časa ob prelomu stoletij in zlasti angloameriško zanimanje zanjo. Stara Avstrija kot laboratorij (ne samo) propadov svetov priteguje že več kot dve desetletji vedno znova pozornost mnogih raziskovalcev iz teh dežel. To nujno pomeni, da se je treba posvetiti meščanskim slojem avstrijske monarhije.⁸ Seveda je treba pri tem posvetiti posebno pozornost velikemu deležu židovstva v staroavstrijskem meščanstvu.⁹ Tretja — v Avstriji ne posebno močna — raziskovalna smer izhaja iz zanimanja za revolucije in zgodnjedemokratska gibanja. Zaradi majhnega pomena teh tokov so taka proučevanja tudi sorazmerno ozko omejena.¹⁰ Kot četrti glavni vir novih raziskovalnih izsledkov sme veljati intenzivirano proučevanje zgodovine mest v zadnjih desetletjih. Ta interes se je — po delovni fazi, ki je bila posvečena zlasti srednjemu in zgodnjemu novemu veku — v zadnjem času vse bolj posvetil razvoju velemest v 19. in 20. stoletju.¹¹ Za naše lastno delo je pomembno, da se je v nekaterih državah srednje Evrope začelo intenzivno ukvarjanje z meščanstvom.¹² In petič — zadnjič — smem na tem mestu omeniti iniciativo, ki so jo sprožili Hannes Stekl, Peter Urbanitsch in referent sam.¹³

⁷ K. Tweraser, *Der Linzer Gemeinderat 1880–1914. Glanz und Elend bürgerlicher Herrschaft. V: Historisches Jahrbuch der Stadt Linz, 1979, str. 293–341, Za Urfahr: E. Puffer, Die Gemeindevertretung von Urfahr, v: Historisches Jahrbuch der Stadt Linz, 1979, str. 139–193.*

⁸ Allan Janik — Stephen Toulmin, *Wittgensteins Wien. München—Zürich 1987* (ameriška izdaja 1973); William M. Johnston, *Österreichische Kultur- und Geistesgeschichte. Gesellschaft und Ideen im Donauraum 1848 bis 1938. Wien—Graz—Köln 1974* (ameriška izdaja 1972); Carl E. Schorske, *Wien—Geist und Gesellschaft im Fin de siècle. Frankfurt/Main 1982*; družba ožjega območja Ringa najbolje pri Renate Wagner-Rieger, Hg., *Die Wiener Ringstraße, zlasti Bd. V: Franz Baltzarek — Alfred Hoffmann — Hannes Stekl, Wirtschaft und Gesellschaft der Wiener Stadterweiterung, Wiesbaden 1975.*

⁹ Marsha L. Rozenblit, *Die Juden Wiens 1867–1914. Assimilation und Identität. Wien—Köln—Graz 1989*; William O. McGagg, *Austria's Jewish Nobles 1670–1918. Leo Baeck Institute Yearbook Vol. XXXIV, 1989*; isti, *Jewish Wealth in Vienna 1670–1918. Paper to be presented at the Conference on Hungarian Jewry, Hebrew University 4.–7. Jan. 1988*; isti, *History of Habsburg Jews 1670–1918, Bloomington 1989.*

¹⁰ Ernst Wangermann, *Von Joseph II. zu den Jakobinerprozessen, Wien 1966*; isti, *Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung, Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtswesens 1781–1791, Wien 1978*; Helmut Reinalter, *Jakobiner in Mitteleuropa. Innsbruck 1977.*

¹¹ Zlasti dela pri zgodovinskem atlasu Dunaja, ki jih vodita Felix Czeike in Renate Banik-Schweitzer, so vodila k temeljiti obdelavi obsežnega materiala. Kot komentarji oziroma knjige raziskav k temu atlasu oziroma v zvezi z njim so za našo problematiko pomembni: Maren Seliger — Karl Ucakar, *Wahlrecht und Wählerverhalten in Wien 1848–1932. Privilegien, Partizipationsdruck und Sozialstruktur (Kommentare zum Historischen Atlas von Wien, hg. F. Czeike und R. Banik-Schweitzer) Band 3, Wien—München 1984*; Renate Banik-Schweitzer und Gerhard Meißl, *Industriestadt Wien. Die Durchsetzung der industriellen Marktproduktion in der Habsburgerresidenz. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte, hg. v. F. Czeike, Band 11), Wien 1983.*

¹² Vera Bácskai, Hg., *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa. 2 Bde., Budapest 1986*; Péter Hanák, *Ungarn in der Donaumonarchie. Probleme der bürgerlichen Umgestaltung eines Vielvölkerstaates. München—Budapest—Wien, 1984*; Györgi Ránki, *Die Entwicklung des ungarischen Bürgertums vom späten 18. zum frühen 20. Jahrhundert. V: Jürgen Kocka, Hg., Bürgertum im 19. Jahrhundert, München 1988, Bd. 1, str. 47–265. Dober bibliografski pregled čeških raziskav meščanstva nudi Jiří Kořalka, *Die tschechische Bürgertumsforschung (Univ. Bielefeld, SFB, Arbeitspapier Nr. 5), Bielefeld 1989*; Pavla Horská, *Stadt und Land in der Entstehung und Abgrenzung bürgerlicher Schichten im 18. und 19. Jahrhundert in den böhmischen Ländern. V: E. Bruckmüller — H. Stekl — P. Urbanitsch, Hgg., Bürgertum in der Habsburgermonarchie. Wien 1990 (z literaturo); Pavla Horská, Kategorie »samostatny« v rakouské statistice povolání. Příklad českých zemí. V: *Ceskoslovenský časopis historický 30, 1982, str. 547–579*; Otto Urban, *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století, Praha 1978*; isti, *Česká společnost 1848–1918, Praha 1982*; Jan Havránek, *Social Classes, Nationality Ratios and Demographic Trends in Prague 1880–1900, v: Historica 13, 1966, str. 171–208*; isti, *Soziale Struktur und politisches Verhalten der großstädtischen Wählerschaft im Mai 1907 — Wien und Prag im Vergleich. V: Isabella Ackerl — Walter Hummelberger — Hans Mommsen, Hgg., Politik und Gesellschaft im alten Österreich (Festschrift Neck), Wien — München 1981, str. 150–166*; Arnošt Klíma, *Verhandlungen über den Beitritt Böhmens zum deutschen Zollverein 1848. V: Herbert Knittler, Hg., Wirtschafts- und sozialhistorische Beiträge (Festschrift Hoffmann), Wien 1979, str. 308–319*; György Lengyel, *Die ungarische Wirtschaftselite im 19. und zum Anfang des 20. Jahrhunderts: Lebensbahnen der Generationen. Versuch zu soziologischen Untersuchungen einer lexikalischen Quelle. V: V. Bacskai, Hg., Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa, Budapest 1986, Bd. 2, str. 591–694.***

¹³ Hannes Stekl. »Sei es wie es wolle, es war doch so schön«. *Bürgerliche Kindheit um 1900 in Autobiographien. V: Hubert Ch. Ehalt, Gernot Heiß, Hannes Stekl, Hgg., Glücklich ist, wer vergißt...? Das andere Wien um 1900 (Kulturstudien, hg. v. H. Ch. Ehalt, Bd. 6), Wien 1988, str. 17–38*; Hannes Stekl — Andrea Schnöller, »Es war eine Welt der Geborgenheit...«. *Bürgerliche Kindheit in Monarchie und Republik. Wien 1987*; Ernst Bruckmüller — Hannes Stekl, *Zur Geschichte des Bürgertums in Österreich. V: Jürgen Kocka — Ute Frevert, Hgg., Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich, Bd. 1, München 1988, str. 160 ss. Prve izsledke so objavili Peter Urbanitsch, Hans-Peter Hye in Ulrike Döcker, v: *Bürgertum im 19. Jahrhundert = Beiträge zur historischen Sozialkunde 18, 1988, Heft 3 in Ulrike Döcker, Herta Hafner, Andrea Komlosy, Gottfried Pirhofer in Andrea Schnöller, v: Bürgertum in Österreich = Christliche Demokratie 6, 1988, Heft 3.**

I.

Po krepkih začetnih pojavih v 18. stoletju je meščanska doba prodrla v predmarčnem času. Začetek industrijske revolucije datiramo nekako z letom

Z nemškim pojmom Bürger — meščan so povezane tri različne pomenske ravni: a) polnopraven prebivalec (privilegiranege) mesta v staroevropski (fevdalni) družbi; b) državljan; c) meščan po premoženju (Besitzbürger) in izobrazbi (Bildungsbürger) 19. in zgodnjega 20. stoletja. V nadaljnjem bo govorila o »meščanstvu« v zadnjem pomenu (četudi se ni mogoče izogniti stičnim točkam z obema drugima pomenskima ravnema). Zdajšnja diskusija izhaja iz tega, da »meščani« niso bili enoten razred, temveč konfiguracija različnih družbenih skupin. »Meščanskost« naj bi torej v prvi vrsti pomenila »kulturo«, nekakšen kulturni habitus, skupno priznavanje določenega načina mišljenja in vedenja.¹⁴

Ta kultura je bila kar najtesneje povezana s samorazumevanjem »premoženja in izobrazbe«. Omenjena socialna konfiguracija se je približno ujemala s privilegirano volilno pravico v mestih in trgih po letu 1861. Sem so sodili vsekakor bankirji in veletrgovci, industrijski podjetniki, tehniki in inženirji, advokati, zdravniki, profesorji, učitelji, vodilni nameščenci in uradniki.¹⁵ Njihova enotnost se je izražala v skupnem credu, ki je v bistvu temeljil na razsvetljenstvu in na veri v racionalno razlago in obvladljivost sveta.¹⁶

Če poskušamo zelo na hitro in začasno povzeti različna, doslej še zelo nepopolna dela, moremo postaviti naslednje domneve:

1825. Kultura bidermajerja ponazarja zavest o samem sebi pri meščanstvu, ki so mu postali poslovni uspeh, družina, občutje in narava temelj identitete. Ta prodor meščanske kulture je v nasprotju s splošnim prepričanjem o predmarčni stagnaciji. Do prodora je prišlo z zamudo najmanj ene generacije v primerjavi s pomembnimi začetki meščanske kulture in javnosti na jožefinskem Dunaju.

Že iz prizadevanj Marije Terezije za kodifikacijo (Codex Theresianus iz leta 1766) se zdi, da so nameravali uvesti splošno državljanstvo. Leta 1786 očita pisatelj Johann Rautenstrauch v polemiki trgovcu in založniku Georgu Filippu Wuchererju, da »...ne zasluži častnega imena avstrijskega državljana...«¹⁷

Kakor »proces oblikovanja države« terezijansko-jožefinske dobe ni zajel vseh habsburških dežel enako, tako tudi ni zajel vseh prebivalcev. Tako so ostali »zunaj« še kmetje, kar je dobro razvidno iz tega, da so iz »državljanskega prava« izrecno izvzeli fevdalna razmerja in jih prepustili »deželnim ustavam«. Pospeseno, pa kljub temu omejeno oblikovanje države je predvidelo kot nosilce »državljanstva« (Staatsbürgerlichkeit) ljudi, ki so se v (domnevni) enakosti podvrgli zakonom in so med seboj »civilizirano« občevali — »dostojni« in vsaj v določenih glavnih potezah po enakih načelih izobraženi ljudje; v idealnem primeru so živeli po načelih racionalnosti in »razsvetljen-

¹⁴ Prim. op. 4.

¹⁵ Karl Ucakar, Demokratie und Wahlrecht in Österreich. Zur Entwicklung von politischer Partizipation und staatlicher Legitimationspolitik. Wien 1985, str. 132.

¹⁶ Povezavo med liberalizmom, centralizmom in nemško-židovskim visokim meščanstvom morda najboljše prikazuje Albert Fuchs, Geistige Strömungen in Österreich 1867—1918, 1984 (Nachdruck der Ausgabe von 1949), str. 5 sl.

¹⁷ Leslie Bodi, Tauwetter in Wien. Zur Prosa der österreichischen Aufklärung 1781—1795, Frankfurt/Main, 1977, str. 260. Prispevek v leksikonu »Geschichtliche Grundbegriffe« le malo upošteva avstrijsko situacijo, prim. Manfred Riedel, Art. Bürger, Staatsbürger, Bürgertum, v: Brunner — Conze — Koselleck, Hgg., Geschichtliche Grundbegriffe, Band 1, Stuttgart 1972, str. 672—725, zlasti str. 702; Heinrich Strakosch, Privatrechtskodifikation und Staatsbildung in Österreich (1755—1811), Wien 1976. Der »Bürger des Staates« als Rechtsterminus im Bürgerlichen Gesetzbuch für Westgalizien von 1797 (I § 38); prim. Werner Ogris, Zwischen Absolutismus und Rechtsstaat. V: R. G. Plaschka, G. Kliengenstein, Hgg., Österreich im Europa der Aufklärung Bd. 1, Wien 1985, str. 365—376, tukaj str. 374.

¹⁸ ODZ § 1146: iz ustave vsake pokrajine in iz političnih predpisov je spoznati, koliko so užiti lastniki proti vrhovnim lastnikom še v drugih odnošjih in katere pravice in obveznosti so zlasti med graščaki in graščinskimi podložniki (citat po prevodu iz leta 1928).

stva.«¹⁹ Nosilci te zgodnje »meščanske družbe« so bili v precejšnji meri državni uradniki, torej ljudje, ki jih v razdelitvenih shemah poklicne statistike (očitno oblikovanih še močno pod vplivom starejših predstav) nikakor niso prištevali k »meščanom«.

Uradništvo je naraščalo: če je bilo leta 1762 približno 20.000 uradnikov (brez Ogrske, Milana, Tirolske, Belgije, pa morda vključno z uradniki na zemljiških gospostvih, kajti 1784 je bilo le 12.500 uradnikov), je bilo leta 1827 navedenih 64.000 uradnikov (brez Ogrske). Leta 1830 so našli 223.000 aktivnih in upokojenih javnih uradnikov, uslužbencev in delavcev (delavci v solinah itd.). »Vključno z vojsko pa tudi z duhovščino je država neposredno vzdrževala okrog 687.000 oseb na državne stroške.«²⁰

Cilj hkrati intenzivirane izobraževalne politike je bil priden državni podanik, čigar izobrazba je ravno zadoščala, da je mogel svoje posle bolje opravljati, razumeti državne predpise in jih spoštovati. Ko so poskušali »blagostanje države« (ali drugače rečeno, gospodarsko zmogljivost zaradi povečevanja vojaške) pospeševati s pomočjo izboljšane izobrazbe, je že bilo tako, da se je s tem nujno povečana sposobnost kritiziranja sprva lotila etabliranih »starih« stanov, plemstva in duhovščine, pa tudi lenih in podkupljivih uradnikov, prav tako pa ni bilo mogoče tako nastajajoče publike načeloma omejevati: »...število tiskarjev in knjigotržcev, pisarjev in pisunov, kramarjev, krošnjarjev in t. i. štantarjev je naraščalo iz dneva v dan, dobičkaželjnost je prinesla na dan in v prodajo kar najbolj neokusne, deloma navdve dvomljive spise. Mlado in staro, višji sloji, meščani in kmetje berejo brez razlike in naravnost požirajo dunajske brošure...!«²¹ Nova meščanska publika, ki so jo sestavljali najrazličnejši uradniki, učitelji, profesorji, zdravniki, odvetniki (ampak le malokateri obrtniški podjetnik), je dovezeta za novo literarno kulturo, ki se je odražala na ravni podjetij in na delovnem trgu sprva s povečanjem števila knjigarn, založb, čitalnic, knjižnic in knjigoveznic. Če je bilo leta 1780 na Dunaju le šest pomembnih tiskarn, jih je bilo leta 1787 že 21 s 114 tiskalnimi stroji. Poleg velezaložnika Trattnerja so stopili v ospredje založniki Kurzböck, Gerold, Gräffer — pa tudi Hartl, Mößle, Weimar in Wucherer. Prav tako so uspevale znanstvene in umetniške založbe (npr. Artaria in Co.). Število knjigarn in antikvariatov se je med leti 1772 in 1787 podvojilo.²² Kar je novega nastajalo, popolnoma odgovarja Habermasovi predstavi meščanske javnosti, ki javno zanimive probleme tudi javno obravnava. Meščanska javnost ni bila omogočena le z novimi predpisi o cenzuri, temveč tudi s sistematičnim pospeševanjem tiskarstva in založništva: Marija Terezija in Jožef II. nista imela nobenih pomislekov, če sta v prid pospeševanja splošne izobrazbe

¹⁹ Ernst Wangermann, *Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung*, Wien 1976.

²⁰ Joh. Frh. v. Metzburg, *Handbuch der österreichischen Statistik vom Jahre 1830*, Wien 1831 (Darstellung der Österreichischen Monarchie in Statistischen Tafeln Bd. III), deloma ponovno objavljeno v *Denkschrift der k. k. Statistischen Zentralkommission zur Feier ihres fünfzigjährigen Bestandes*, Wien 1913, str. 191 sl. Podrobno je Metzburg navedel 27.000 uradnikov, od tega več kot 5000 praktikantov, ter 1300 pisarjev, 28.000 služabnikov in 52.000 delavcev v državni službi. Glej tudi Gustav Otruba, *Quantitative, strukturelle und regionale Dynamik des Industrialisierungsprozesses in Österreich-Ungarn vom Ausgang des 18. Jahrhunderts bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges*. V: Harald Winkel, Hg., *Vom Kleingewerbe zur Großindustrie*, Berlin 1975 (= Schriften des Ver. f. Socialpolitik NF 83), str. 105–163, zlasti tabelle 1–4. O birokraciji nadalje Ignaz Beidtel, *Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung 1740–1848*. Innsbruck 1896; Otto Brunner, *Staat und Gesellschaft im vormärzlichen Österreich im Spiegel von I. Beidtel's Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung 1740–1848*. V: Th. Schieder, Hg., *Staat und Gesellschaft im deutschen Vormärz 1815–1848*, 3. Aufl. Stuttgart 1973, str. 39–78; Alfred Hoffmann, *Bürokratie insbesondere in Österreich*. V: *Isti, Staat und Wirtschaft im Wandel der Zeit. Studien und Essays*, Bd. 1, Wien 1979, str. 234–371; Karl Megner, *Beamte. Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte des k. k. Beamtentums*. Wien 1985, str. 78 sl.; v kratkem bo izšlo obsežno delo Waltraud Heindl o birokraciji med 1780 in 1848. Prim. nadalje katalog »Bürgersinn und Aufbegehren«. Biedermeier und Vormärz in Wien 1815–1848. Wien 1987.

²¹ Karl Wotke, *Drei Arbeiten des Freiherrn von Birkenstock*. V: *Beiträge zur österreichischen Erziehungs- und Schulgeschichte*, XV. Heft, Wien–Leipzig 1914, str. 157 sl., tukaj str. 179. Splošno prim. Ernst Wangermann, *Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung*. Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtswesens. Wien 1978.

²² Bodl, *Tauwetter* (kot op. 17) 80 sl.

dovoljevala nekaj, kar bi danes imenovali »roparski tisk«; pri tem je stopal v ospredje zlasti dunajski založnik Trattner.²³

Poleg tega so igrali saloni in prostozidarske lože zelo pomembno vlogo. Zlasti loža »Wahre Eintracht« je bila brez dvoma nekaj takega kot jedro prosvetljene »meščanske« družbe (četudi je bilo veliko članov iz vrst plemstva, je vendarle prevladoval »napredni« element s Sonnenfelsom, Franzom von Zeillerjem, Aloysom Blumauerjem, Johannom Baptistom Alxingerjem, Ignazom von Bornom itd.). Med pomembnimi saloni naj omenimo le salon dvornega svetnika Greinerja, očeta pisateljice Karoline Pichler ali pa salon Fanny von Arnstein.²⁴

Zakaj je jožefinska meščanska javnost tako hitro in skoraj brez odpora propadla? Verjetno je bila kritična publika na Dunaju omejena na »prosvetljeni« del, povrh še po večini uradniške inteligence, in je imela malo odmeva v drugih meščanskih slojih. Vredno je omembe, da krog versko nonkonformističnih čevljarjev, ki so ga tudi sodno preganjali, ni imel nobenih dokazljivih stikov z omenjeno javnostjo. Ne moremo pa se izogniti še nadaljnji razlagi: Kritični meščanski dunajski potencial je bil hkrati (tako med uradniki, kot tudi prebivalci državnega glavnega in rezidenčnega mesta) nadvse tesno povezan z monarhijo in njenim nadaljnjim obstankom. Težko bi mogel priti na misel, začeti revolucijo, ki bi nujno ogrožala monarhijo — kar se je ob nemirih v Belgiji in na Ogrskem izkazalo za možno. Obratno pa je moglo — ravno zaradi opozicije proti centralistični politiki Dunaja — ogrsko jakobinstvo pridobiti sorazmerno veliko privržencev.²⁵

Gospodarski razvoj habsburške monarhije kaže v 18. stoletju regionalno zelo intenzivno protoindustrializacijo na temelju manufaktur in založništva, poleg tega regionalno zelo gosto predindustrijsko predelavo železa (Koroška, Kranjska, Štajerska, gornje- in spodnjeavstrijske »Eisenwurz«). Izhodišna točka nadaljnjega razvoja so bile na eni strani razširjena, na izvoz usmerjena proizvodnja platna, na drugi strani pa manufakture, ki jih je pospeševala država, zlasti na področju bombažne in svilene proizvodnje, kovinarstva in stekla. Ta proizvodnja je dolgo trpela zaradi prizadevanj, da bi se v državi pospeševalo zlasti izdelovanje luksuznih izdelkov. Šele od trenutka, ko je širša meščanska plast mogla postati porabnik te proizvodnje, je začela uspevati tudi ob pomanjšanem povpraševanju dvora: Dunajska proizvodnja svile se je razcvetela v osmem desetletju 18. stoletja, kar je trajalo približno do leta 1815. Hkrati je morala v zadnjih desetletjih 18. stoletja narasti tudi porabniška moč

²³ O njem prim. ne več povsem novo monografijo Hermine Cloeter, Johann Thomas von Trattner. Graz/Köln 1952.

²⁴ O socialni strukturi in vlogi dunajskih prostozidarjev pripravlja moja učenka Eva Huber obsežno študijo. Prim. Eva Huber, Zur Sozialstruktur der Wiener Freimaurerlogen im josephinischen Jahrzehnt. V: H. Reinalter, Hg. Aufklärung und Geheimgesellschaften (Aufklärung und Revolution, Band 16) München 1989, str. 173—189. Tukaj postavlja ga. Huber omembe vredno tezo, da so bile prosvetljene lože pravzaprav v manjšini, prevladovalo je prostozidarstvo visokih naslovov, pri čemer ni šlo nikakor za ideale kot »enakost« in »prosvetljenstvo«, temveč za novi elitizem. — Za salone prim. Bodl, Tauwetter, str. 76; Hilde Spiel, Fanny von Arnstein oder Die Emanzipation. Ein Frauenleben an der Zeitenwende 1758—1818. Frankfurt/M., 1962.

²⁵ Horst Haselsteiner, Joseph II. und die Komitate Ungarns. Herrscherrecht und ständischer Konstitutionalismus. Wien—Köln—Graz 1983. Za Belgijo prim. Helmuth Stradal, Die brabantische Revolution des Jahres 1789 aus Wiener Sicht. V: Standen en Landen 47, 1968, str. 217—317; Jan Roegiers, Der Umsturz in Erabant (1789—1790), v: Katalog zur Ausstellung Österreich zur Zeit Kaiser Josephs II., Wien 1980, str. 266 sl. O »revolucionarnih« čevljarjih prim. Walter Sauer, Schuster, bleib bei deinem Leisten... V: Ulrich Engelhardt, Hg., Handwerker in der Industrialisierung (= Industrielle Welt, Bd. 37), Stuttgart 1984, str. 435—457, tukaj zlasti str. 441; Ernst Wangermann, Von Joseph II. zu den Jakobinerprozessen, Wien 1966; Helmut Reinalter, Aufgeklärter Absolutismus und Revolution. Zur Geschichte des Jakobinertums und der frühdemokratischen Bestrebungen in der Habsburgermonarchie. Wien—Köln—Graz 1980. O šibkosti dunajskih »jakobincev« prim. nadalje zelo instruktivne prispevke, ki so jih napisali Kálmán Benda, Walter Markov in Denis Silagi v delu, ki ga je izdal Helmut Reinalter: Jakobiner in Mitteleuropa, Innsbruck 1977 (z nadaljnjo literaturo); Elisabeth Führer, Jakobiner in der Steiermark (Ms.), phil. Diss. Wien 1965; Franz Haderer, Martin Jakob Prandstätter (Ms.), phil. Diss. Wien 1967; Alfred Körner, Die Wiener Jakobiner. Stuttgart 1972; Denis Silagi, Jakobiner in der Habsburger-Monarchie. Ein Beitrag zur Geschichte des aufgeklärten Absolutismus in Österreich, Wien—München 1962; Denis Silagi, Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II., München 1961.

širših slojev, zlasti od približno leta 1795 dalje (sedemletna vojna in prav tako jožefinska turška vojna sta ta vzpon vsakokrat prekinili).

V zadnjih letih 18. stoletja je prišlo do izrazitega razmaha zlasti bombažne proizvodnje. Ni slučajno, da so zdaj proizvodnjo bombažnega sukanca mehanizirali, po manjših začetkih na Češkem je leta 1801 nastala v Pottendorfu v Spodnji Avstriji prva bombažna predilnica — največja tovrstna tovarna na kontinentu. Celinska zopora je imela za razvoj tovarnarstva prav tako pozitivne posledice, kot je imel državni bankrot leta 1811 negativne; dunajski kongres je ravno za luksuzno proizvodnjo prinesel zadnjo konjunkturo. Od leta 1816 dalje pa je vladala kriza: veliko podjetij je spet propadlo, cene so padale, veliko je bilo brezposelnih. Šele od približno leta 1825 dalje si je konjunktura spet opomogla — in ta konjunktorni cikel, ki se je zdaj pričel, moremo imeti za prvega industrijske revolucije. Njegove pridobitve se v naslednji krizi niso več izgubile. V tej fazi razmaha se je z novimi energetskimi viri (parnimi stroji), novimi proizvodnimi metodami (valjarnami), novimi transportnimi možnostmi (parniki in železnicami) začel tisti popolni preobrat proizvodnih razmerij, ki je omogočal, da se druga polovica avstrijske predmarčne dobe označuje kot dejansko obdobje industrijske revolucije.²⁶

Pomembne podjetnike so pogosto nobilitirali, da bi na ta način zvišali družbeni ugled trgovske in podjetniške dejavnosti. Med leti 1792 in 1848 je bilo 2545 povišanj v nižji plemiški stan, v viteze in barone. Med njimi je bilo 7,5 % zelo pomembnih predstavnikov bančništva, veletrgovine in industrije. Pri tem so gledali zlasti na posebne zasluge za državo, »dobrodelnost« in brezhibno življenje. Znanemu dunajskemu fabrikantu svile Mestroziju npr. niso hoteli podeliti plemiškega naslova, ker ni mogel navesti nikakršnih »zaslužnih dejanj« razen svojega dobičkonosnega podjetja, opremljenega s stroji, ki jih je deloma sam dalje razvijal.²⁷ Tako je zdaj nastal tudi kvantitativno znatnejši podjetniški element, ki je na raznih ravneh stopal v ospredje in se je skupaj s prav tako naraščajočimi skupinami višjih državnih uradnikov in predstavnikov svobodnih poklicev (po večini z univerzitetno izobrazbo) oblikoval kot novo meščanstvo.

Ena pomembnih ravni oblikovanja meščanstva so bila že v predmarčni dobi društva. Eduard von Bauernfeld je v svojem delu »Pia desideria« večkrat podčrtal vlogo društev pri pomeščanjenju družbe: »V Avstriji, deželi izolacije, so nastajala društva s praktičnim namenom, za industrijo in poljedelstvo. V teh združenjih se zbirajo najvišji in najnižji stanovi: nadvojvode, grofje, baroni, fabrikanti, gospodarstveniki in rokodelci se tukaj sestajajo in vsakdo se ocenjuje — ne po tem, kaj predstavlja v meščanski družbi, temveč po tem, kaj ima zanimivega povedati... S tem, da obrtno društvo na eni strani o predmetu, ki naj bi ga izdelovali, razpravlja, predlaga izboljšave, postavlja splošna pravila, odloča o plačilih in na drugi strani osebnosti med seboj zblizuje, obeta postati hkrati najbolj učinkoviti vzvod ljudskega izobraževanja. V svoji

²⁶ Johann Slokar, *Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I.* Wien 1914; Ernst Hallwich, *Anfänge der Groß-Industrie in Österreich.* V: *Die Groß-Industrie Österreichs Bd. 1.* Wien 1898, str. 5 sl.; David F. Good, *Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750—1914.* Wien—Köln—Graz 1986; John Komlos, *Die Habsburgermonarchie als Zollunion. Die Wirtschaftsentwicklung Österreich-Ungarns im 19. Jahrhundert.* Wien 1933.

²⁷ Hanns Jäger-Sunstenau, *Statistik der Nobilitierungen in Österreich 1701—1918.* v: *Österreichisches Familienarchiv. Ein genealogisches Sammelwerk.* hrsg. v. Gerhard Geßner, Bd. 1, 1963, str. 3 sl.; Berthold Waldstein-Wartenberg, *Österreichisches Adelsrecht 1804—1918.* v: *Mit. d. Österr. Staatsarchives* 17/18, 1964/5, str. 109 sl. O nobilitiranju podjetnikov obstoja nekaj disertacij: Brigitte Andel, *Adelsverleihungen an Wirtschaftstreibende während der Regierungszeit Maria Theresias.* phil. Diss. (Ms.) Wien 1969; Renate Komanovits, *Der Wirtschaftsadel unter Kaiser Franz II. (I.) in der Zeit von 1792 bis 1815.* phil. Diss. (Ms.) 1974; Franz Putz, *Die österreichische Wirtschaftsaristokratie von 1815—1859.* 2 Bde., phil. Diss. (Ms.) Wien 1975; prim. tudi Karl Megner, *Zisleitaniische Adels- und Ritterstandserwerber 1868—1884.* (Ms.) Hausarbeit am Inst. f. österr. Geschichtsforschung, Wien 1974; Alfred Fessen, *Der österreichische Wirtschaftsadel von 1909—1918.* Ms. phil. Diss. Wien 1974. O Mestroziju prim. Andrea Schnöller, »Der Gesellschaft brauchbar, im Fache tüchtig, und dem Staate auf viele Arten nützlich«. Paul Mestrozzi, ein Unternehmer des frühen 19. Jahrhunderts. V: *Bürgertum in Österreich (Christliche Demokratie* 6, 1988, Heft 3), str. 213 sl.

praktični usmeritvi pospešuje materialno blagostanje, kar je temelj vsakemu duševnemu napredku; s svojo obliko družabnosti pa deluje hkrati humanizirajoče...²⁸

Zelo podobno ocenjuje Bauernfeld delovanje kmetijskih družb: »Kmetijska družba je društvo praktičnih gospodarstvenikov, plemiških in meščanskih posestnikov, učenjakov in tehnikov, kmetijskih uradnikov in kmetov. Zlasti slednje želi približati izobraženemu razredu istega poklica, jih masivno informirati o njihovih pravih koristih, jih z besedo in dejanjem vzpodbuditi k višji kulturi, medtem ko ima družba sama v središču pred očmi novo znanstveno usmeritev svoje stroke.« Bauernfeld zaključuje na pravi meščansko-liberalni način: »Avstrijska vlada je prav naredila, da v zadnjem času ni posegala niti na področje manufaktur, niti v kmetijstvo, ampak je prepustila poboljšanje teh najpomembnejših vej narodnega blagostanja živahnim združenjem strokovnjakov in dobronamernih mož.«²⁹

Domneva, da se je že v predmarčni dobi oblikovalo jedro meščanstva v društvih, o katerih je govoril Bauernfeld, seveda ne odgovarja običajni sliki avstrijskega predmarčnega obdobja, po kateri je značilno zatiranje svobodnega združevanja in izražanja mišljenja — prav to pa so pogoji za obstoj meščanskih združenj. Očitno je znala absolutistična država predmarčne dobe — drugače kot jožefinska — razločevati območji »države« in »družbe« in je — gotovo tudi zato, ker je morala opustiti željo po široki politiki blagostanja — celo odobravalala obstoj svobodnih združenj, namenjenih pospeševanju obrti, kmetijstva, industrije, umetnosti in glasbe oziroma skrbi za bolne in uboge (1817). Seveda je bila meja jasna: vsa ta društva nikakor niso smela posegati na področja državne uprave oziroma se imeti celo za zastopnike interesov. Leta 1848 je bilo samo na Dunaju že 203 društev (5,8 % od skupaj 1890). Od teh je bilo 62 % društev, ki so se ukvarjala z bolniki in pogrebi, 11 % društev, ki so skrbela za stare, in 10 % dobrodelnih društev. Tukaj so še v precejšnji meri opazne cehovske tradicije in cerkvene vezi. Morebiti so tako v predmarčni dobi vsaj deloma ponovno oživele pod Jožefom II. razpuščene baročne bratovščine. »Od drugih društvenih oblik najdemo pred letom 1848 le posamezne primere, ki pa so dostikrat kvalitativno pomembni. Omenimo naj na tem mestu plemiško kazino leta 1837, Dunajsko moško pevsko društvo, Družbo prijateljjev glasbe leta 1812 in nekatera društva za cerkveno glasbo, Družbo za razmnoževalno umetnost leta 1830, Spodnjeavstrijsko c. kr. kmetijsko družbo in Vrtnarsko društvo leta 1830, trgovinsko kazino leta 1819, Nižjeavstrijsko obrtno društvo leta 1839, Privatno knjižnico dunajskih pravosodnih uradnikov leta 1823 in politično-juridično čitalnico leta 1841, Družbo zdravnikov leta 1837 in Društvo homeopatskih zdravnikov Avstrije leta 1846.«³⁰ Če navedeno dunajsko društveno podobo izpopolnimo z obrtnimi, muzejskimi in čitalniškimi društvi, ki so obstajala v glavnih mestih raznih kronovin in dežel in so imela — vsaj v primeru češke matice — razmeroma veliko članov, potem se predmarčna doba izkaže natančno vzeto kot ustanovitvena faza kvantitativno majhnega, kvalitativno pa nadvse pomembnega dela celotnega društvenega življenja.³¹

²⁸ Anonimno (Eduard von Bauernfeld), *Pia desideria eines österreichischen Schriftstellers*, Leipzig 1842, str. 46.

²⁹ Prav tam, str. 47 sl.

³⁰ Hans Peter Hye, *Vereinswesen und bürgerliche Gesellschaft in Österreich*. V: *Bürgerium im 19. Jahrhundert = Beiträge zur historischen Sozialkunde* 18, 1988, Heft 3, str. 86–95, k temu str. 89 sl. Prvo statistiko društev daje Moritz von Stubenrauch, *Statistische Darstellung des Vereinswesens im Kaiserthume Österreich*. Wien 1857. O društvih kot pravih mestih družabnih srečanj glej Hans Peter Hye, *Josef Bermanns Tagebücher (1835–1878)*. Eine Quelle zum frühen Wiener Vereinswesen. V: *Wiener Geschichtsblätter* 44, 1989, Heft 3, str. 118–127. Načelno: Thomas Nipperdey, *Verein als soziale Struktur im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert*. V: *Geschichtswissenschaft und Vereinswesen im 19. Jahrhundert*. Veröff. d. Max-Planck-Inst. f. Geschichte in Göttingen 1972, str. 1–44; Ernst Bruckmüller, *Landwirtschaftliche Organisationen und gesellschaftliche Modernisierung*. Vereine, Genossenschaften und politische Mobilisierung der Landwirtschaft Österreichs vom Vormärz bis 1914. Salzburg 1977.

³¹ Hwaletz, *Industrie- und Gewerbeverein* (kot op. 5), Raffler, *Lesegesellschaften* (kot op. 5); Josef Schwerdfeger, *Die historischen Vereine Wiens 1848–1908*, Wien 1908; Ignaz Zibermayr,

Zdi se, da je dolgo časa prevladoval za novo »meščanskost« skupni pojem »srednji stan« (Mittelstand). V že navedenem delu je Eduard von Bauernfeld v imenu »celotnega avstrijskega srednjega stanu« kritiziral cenzuro: »... tako kot on, misli skoraj vsak izobražen Avstrijec tako v glavnem mestu kot v provinci; profesorji, učenjaki, umetniki, fabrikanti, trgovci, gospodarstveniki, celo uradniki in duhovniki — stanovi, s katerimi se je avtor dolga leta pogosto družil — so mu dnevno, celo vsako uro, izražali podobne nazore, podobne želje...« Nato še enkrat ponavlja, da ne navaja ničesar drugega kot »prepričanje avstrijskih srednjih razredov«³². Ta »srednji stan« oziroma »srednji razredi« so natančneje opisani kot profesorji, učenjaki, umetniki, fabrikanti, trgovci, gospodarstveniki, z gotovo omejitvijo tudi kot uradniki in duhovniki; pri tem, ko hvali obrtno društvo, govori Bauernfeld tudi o rokodelcih, seveda ne pri »srednjem razredu«. Domnevam, da omenjena sestava ni bila niti slučajna niti samovoljna, temveč da opisuje vsaj jedro meščanskih skupin v avstrijskem cesarstvu. To pravzaprav že zelo natanko odgovarja »družbenemu razredu« lastnikov in po izobrazbi privilegiranih, kakor ga pozna Max Weber³³ Nasprotno pa se zdi pojem »meščan« še pridržan za stanovsko določene prebivalce mesta, ki so imeli meščanske pravice.³⁴ To meščanstvo (Stadtbürgertum) kot podeljena pravica je preživelo v Avstriji spremembe občinskih zakonov leta 1849 in 1862 in je svojim nosilcem zagotavljalo v volilnih določbah bolj ugodno volilno pravico, po večini v drugem volilnem razredu.³⁵

II.

Po številu so bili meščanski razredi vedno v manjšini. Gotovo so bila velika mesta središča »meščanstva«, ne bi pa smeli zato zanemarjati meščanstva srednjih in manjših mest.

Občutno povečanje števila meščanskih krogov je bilo v 18. stoletju regionalno omejeno na središča sekundarnega in terciarnega sektorja (Spodnja Avstrijo z Dunajem, Češko/Moravsko/Slezijo, Trst). Po različnih oblikah izračunavanja imamo v drugi polovici 19. stoletja in na začetku 20. stoletja med zaposlenimi nekako 2,2 do maksimalno 6 % pripadnikov meščanskih kategorij.

Po izračunih Ernsta von Schwarzerja je imelo leta 1857 88 % prebivalstva do 400 gld letnega dohodka. Ti so bili vsekakor pod meščanskim nivojem, ker je po njegovih izračunih letne porabe za petčlansko družino »majhnega državnega ali privatnega uradnika« oziroma podobnih slojev »vsota potrebnega« znašala približno 474 gld 40 kr (od tega je odpadlo približno 300 gld na hrano, 57 gld na oblačila, 68 gld na stanovanje in kurjavo, 18 gld na plačo služinčadi). Sloji s 400—650 gld letnega dohodka stojijo bržkone na začetku malega meščanstva; sem sodi poleg vrhnjega sloja rokodelskih pomočnikov tudi skupina

Die Gründung des oberösterreichischen Musealvereins. V: Jahrbuch des oberösterreichischen Musealvereins 85, 1933, str. 131 sl.; Hermann Heimpel, Geschichtsvereine einst und jetzt. Göttingen 1963. O zgodnjih narodnih društvih prim. za Češko zdaj Anna M. Drabek, Tschechen und Deutsche in den böhmischen Ländern. V: E. Zöllner, Hg., Volk, Land und Staat in der Geschichte Österreichs (Schriften des Inst. f. Osterreichkunde 43), Wien 1984, str. 54—82.

³² Bauernfeld, Pia Desideria, str. 91 sl.

³³ Max Weber, Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie. Band 1, Köln—Berlin 1964, str. 225.

³⁴ Avstrijska statistika 18. in 19. stoletja je, kot kaže, v kategoriji (mestno) meščanstvo zajela ta del prebivalstva, pač z namenom, oceniti komercialno-obrtniško delujoče sloje. Poleg tega obstaja še posebna kategorija »Professionisten«, ki očitno zajema nemestni, pa tudi mestni, toda nemeščanski in necehovski obrtniški element. Prim. Gustav Otruba, Quantitative, strukturelle und regionale Dynamik des Industrialisierungsprozesses in Österreich—Ungarn vom Ausgang des 18. Jahrhunderts bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges. V: Harald Winkel, Hg., Vom Kleingewerbe zur Großindustrie, Berlin 1975 (= Schriften des Ver. f. Sozialpolitik NF 83), str. 105—163, zlasti tabele 1—4. »Meščanska pravica« tudi po letu 1848 in 1861 ni izginila iz avstrijskega pravnega jezika. Se nadalje so jo magistrati podeljevali, in je pomenila privilegirano obliko pripadnosti neki občini, kar se je izražalo tako v volilni pravici (»meščani« so volili navadno v drugem volilnem razredu) kot tudi v pravici do eventuelne uporabe tradicionalnih oblik oskrbe (meščanska ubožnica npr. kot starostno zavarovanje). K temu glej priložnika Mayerhofer — Pace in Mischler — Ulbrich.

³⁵ Ucakar — Seliger (kot op. 11).

nižjih oficirjev in podobnih uradnikov (7 %). Ostane le približno 5 % ljudi kot vrhnji porabniški razred, ki je razpolagal z več kot 650 goldinarji na leto. Sem sodi gotovo tudi znaten del plemstva (okrog 25.000 plemiških zemljiških posestnikov). Z več kot 1200 goldinarji na leto je razpolagalo le 2,1 % aktivnih prebivalcev.³⁶

Nadaljnjo pot k razumevanju katerihkoli »meščanskih« krogov bi utegnila odpirati statistika dohodkov. Leta 1896 reformirani davek na osebni dohodek je leta 1903 zajemal 914.000 davkopllačevalcev v državi.³⁷ To je bilo 6,5 % vseh aktivnih prebivalcev. Od tega je treba odšteti tako aristokratske veleposestnike (ni jih moč natanko dognati) kot tudi približno 170.000 obdavčenih delavcev in (brez dvoma) del 250.000 nameščencev, saj nekatere skupine, npr. železniški uradniki gotovo niso razvili »meščanske« zavesti. Bolj stvarna se zdi torej domneva, da je od naših davkopllačevalcev precej gotovo okrog 700.000 ljudi veljalo za »meščane« (ob široki prehodni coni k malomeščanstvu). 66 % davkopllačevalcev je bilo v davčnem razredu do 2400 kron, 15,8 % jih je zaslužio 2400—3600 kron, 12,5 % med 3600 in 7200 kron, 3 % 7200—12.000 kron, 2,3 % 12.000—40.000 kron in ostali več kot toliko (1 kro- na = 0,85 RM ali 0,5 gld).

Torej je samo 6,5 % zaposlenih moralo plačevati davke, se pravi, da so imeli več kot 1200 kron (600 gld) zaslužka. Le približno 2,2 % je odpadlo na dohodkovne razrede, ki jih je treba prav gotovo označevati kot meščanske, veleburžoazne in aristokratske. Koliko naj ostalih 4,3 % zaposlenih označujemo kot »meščanske«, ostane vprašljivo, čeprav so znani primeri, ko so ljudje brezdvomno imeli meščanski značaj in habitus, npr. dolgoletni poslanec in župan v St. Pöltnu, advokat, ki je prijavil le 1200 gld zaslužka (2400 kron).³⁸

III.

»Novo« meščanstvo se je rekrutiralo le deloma iz »starega« meščanstva. Poleg tega opazujemo precejšnja migracijska gibanja. Za Dunaj moremo ugotoviti, da so prihajali rokodelci, obrtniki in uradniki iz »sosednjih« avstrijskih mest (Wr. Neustadt, Gradec, Linz), nato zlasti iz južnonemških mest (Passau, Augsburg itd.). V 19. stoletju so stopila vse bolj v ospredje mesta čeških dežel (Praga, Olomouc, Brno, Mikulov). Doseljevanje iz Nemčije je močno nazadovalo. Masovni dotok iz podeželskih območij je bil bolj v prid nastajanju drobnorokodelskih in delavskih slojev.

Tako obsežnih raziskav, kot jih imamo za Francijo,³⁹ nimamo ne za Avstrijo, ne za habsburško monarhijo. Pač pa je Pavla Horská za Češko izrazila domnevo, da so se iz češkega kmečkega stanu rekrutirale tri buržoazije — meščanstvo severnočeškega industrijskega območja, praško in dunajsko.⁴⁰ Ta domneva ima gotovo nekaj na sebi in — če bi jo bilo moč nadalje potrditi — bi mogla za dokaj pomembne meščanske skupine stare in nove Avstrije nuditi marsikatero oporne točke. Sovpada z opazovanjem, da so avstrijske alpske dežele imele le nizek prirastek prebivalstva in da zato skoraj ni bilo izseljenskega pritiska v smeri Dunaja (izjema je bila Spodnja Avstrija).⁴¹

Na področju rokodelstva je prišlo veliko pomočnikov iz različnih območij starega cesarstva, zlasti pa iz južne Nemčije na Dunaj, da bi se tukaj nazadnje naselili. To se je spremenilo približno okoli srede stoletja. Okrog leta 1870 se

³⁶ Ernst von Schwarzer, *Geld und Gut in Neuösterreich*, Wien 1857, str. 155.

³⁷ F. Leiter, *Die Verteilung des Einkommens in Österreich. Nach den Ergebnissen der Personaleinkommensteuer in den Jahren 1898 bis 1904*, Wien 1907. Beiträge zur Statistik der Personaleinkommensteuer in den Jahren 1903 bis 1907. Wien 1908.

³⁸ Leopold Puchinger, Johann Ofner, *Bürgermeister von St. Pölten*, Ms. Diplomarbeit am Inst. f. Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Universität Wien, 1988.

³⁹ Adeline Daumard, *La bourgeoisie Parisienne de 1815 à 1848*, Paris 1963, Adeline Daumard, *Les bourgeois et la bourgeoisie en France depuis 1815*, Paris 1987.

⁴⁰ Horská, *Stadt und Land* (kot op. 12).

⁴¹ Roman Sandgruber, *Die Anfänge der Konsumgesellschaft*, Wien 1982, str. 27 sl.

je, kot kaže, ta povezava z Nemčijo skoraj pretrgala. Zato pa je zdaj priseljevanje iz čeških dežel nedvomno zavzelo prvo mesto.⁴²

Tabela 1

Iz mest:	Na Dunaju umrli so bili po izvoru					
	1810	1830	1850	1870	1890	1910
Augsburg	22	5	6	2	3	3
Berlin	19	6	2	9	1	9
Bratislava	35	27	44	63	68	80
Breslav	9	6	3	3	2	8
Brno	17	23	22	54	58	116
Budimpešta	17	8	23	46	65	111
Celovec	7	5	5	11	11	14
Eisenstadt	7	4	13	14	6	17
Frankfurt/M.	3	3	3	8	6	8
Gradec	21	24	16	22	31	62
Innsbruck	6	12	4	9	10	14
Köln	1	3	—	1	2	—
Liberec	2	1	1	2	6	13
Linz	23	24	30	26	29	50
Mikulov	10	10	29	28	42	53
München	6	12	1	5	8	11
Nürnberg	10	4	5	4	2	4
Olomouc	13	4	17	26	23	40
Passau	16	4	5	8	1	3
Praga	55	43	54	92	83	153
Regensburg	17	19	16	5	4	1
Salzburg	29	11	7	16	11	16
St. Pölten	20	14	11	12	11	12
Wr. Neustadt	17	9	16	13	16	51
Znojmo	18	14	22	36	31	33

Iz spodnjeavstrijskih mest so prihajali po večini rokodelci in delavci, tudi veliko ženske služinčadi. Iz deželnih glavnih mest avstrijskih dežel so prihajali rokodelci, privatni pa tudi javni uradniki; še vedno pa prevladuje priseljevanje žensk (zlasti iz Linza).⁴³

Iz Južne Nemčije so prihajali večidel rokodelci. Le pri Frankfurtu na Maini prevladuje trgovina in denarnišтво (Rothschild!), od priseljencev iz sudske dežele naj bi se bili Nemci uvrstili bolj med izobražence in hišne lastnike, Čehi pa bolj med obrtnike.⁴⁴ Po imenih naj bi preseljevanje iz Prage obsegalo dvakrat toliko Nemcev kot Čehov, iz Brna in Olomouca trikrat toliko, kar je seveda metodično nadvse problematičen pristop. Iz Prage so prihajali rokodelci, privatni in javni uradniki, diplomiranci fakultet; podobno iz Olomouca in Brna. Iz ogrskega območja (Budimpešta, Bratislava, Eisenstadt), odkoder je kljub državnopravni razmejitvi migracija na Dunaj naraščala, je prišlo zelo veliko Židov.

Na slepo izbran poskus se s tem niti tako slabo ne ujema: od 128 prednikov osme generacije (18. stoletje) nekega leta 1936 rojenega dunajskega trgovca z umetninami jih je izhajalo 32 % iz današnje Avstrije (od teh več kot po-

⁴² G. Otruba — L. S. Rutschka, Die Herkunft der Wiener Bevölkerung in den letzten hundertfünfzig Jahren. V: Jb. d. Vereines f. Geschichte der Stadt Wien 13, 1957, str. 227 sl.; G. Otruba, Wiens Bevölkerung — Nationale Herkunft und soziale Entwicklung. V: Der Donauraum, 1958, str. 12—42; Rudolf Till, Zur Herkunft der Wiener Bevölkerung im 19. Jahrhundert. V: VSWG 31, 1941, str. 15—37.

⁴³ Till, Zur Herkunft, str. 27 sl. Tabela skrajšana po: Till, str. 33—35. Če je prišel avtor s tukaj navedenimi številkami do sklepa (prav tam, str. 28): »Die Zahlenergebnisse eines Dutzends von Städten zeugen von einem ständigen Zustrom deutschen Blutes nach Wien, den weder das Jahr 1804, noch 1866 und 1871 zum Versiegen brachte...«, potem je ta izjava povsem v nasprotju s podanim materialom in je razumljiva samo pred časovnim horizontom leta 1941.

⁴⁴ Till, str. 30, sklicujoč se na A. Mayer, Über eine historische Ethnographie Wiens. Ziel und Weg. V: Wiener Kommunalkalender 1889, str. 295 sl.

lovica z Dunaja in iz Spodnje Avstrije), 18 % iz Nemčije, 42 % iz območja Češkoslovaške, 6 % iz Italije in Istre.⁴⁵

Bržkone moremo na splošno reči, da je moč meščanske razrede po njihovem izvoru tem manj regionalno določati, čim »višje« se povzpemo: nadregionalna mobilnost in izvor iz zelo različnih območij se zdi pa prav tista značilnost, ki določa »meščanskost«. Tako v vrstah znanstvenikov, umetnikov, inženirjev, podjetnikov itd. še zasledujemo priseljence iz Nemčije tudi v drugi polovici stoletja, ko je masovni pritok od tod že zdavnaj pojenjal.

Pomembno možnost vzpona v »meščanskost« so nudile ustanove za izobraževanje — gimnazije in univerza.

Število univerzitetnih študentov je naraslo na celotnem območju v državnem zboru zastopanih kraljestev in dežel od leta 1850 do 1911 na 459 %, od 5646 na 25.941; na Dunaju na 311 %, od 2733 na 8502. Tiste fakultete, ki so obetale donosne kariere, so na Dunaju najhitreje naraščale: pravna in medicinska. Regionalno so dunajski študentje prihajali zlasti iz Spodnje in Zgornje Avstrije, čeških dežel, Ogrske in Galicije. Obe slednji območji sta okoli leta 1880 stopili v ozadje. Po verskih skupinah je bilo leta 1890 okrog 55 % katoličanov, 33 % Židov, 6 % protestantov in 5 % pravoslavni. Vse verske manjšine so bile nadpovprečno zastopane: Židov je bilo približno 5 % vsega prebivalstva, protestantov okrog 2 % in pravoslavni nekaj več kot 2 %. Glede na družbeni izvor je prišla tukaj citirana študija do sledečih rezultatov: več kot devet desetih študentov je izhajalo iz meščanstva in malomeščanstva. Plemstva skoraj ni bilo. Postopoma se je manjšal delež otrok državnih uradnikov z višjo izobrazbo, oficirjev, zdravnikov, advokatov in ljudi z univerzitetno izobrazbo, medtem ko je delež tistih, ki so izhajali iz družin podjetnikov oziroma privatnih uradnikov (nameščencev) počasi naraščal. — Število potomcev meščanov po premoženju je naraščalo, verjetno pa njihovo število nikoli ni prekoračilo petine imatrikuliranih. Delež meščanstva po premoženju pa je v Avstriji ležal vsekakor razločno pod deleži, ki so jih izračunali za Nemčijo, kjer je bilo moč po letu 1900 približno 36 % študentov prištevati tej skupini. Mogoče je zgodnji in krepki razvoj tehniških visokih šol eden izmed razlogov za relativno nizko število otrok podjetnikov na univerzah. Otroci meščanov po premoženju so največkrat študirali pravo in medicino: Do leta 1900 je bilo več kot 50 % dunajskih študentov, ki so bili potomci meščanov po premoženju, na pravni fakulteti, četrtnina na medicinski. Šele pozno je narasel delež »filozofov« (kamor so šteli tudi naravoslovne znanosti): leta 1900 je dosegel skoraj 17 %. Sinovi meščanov po premoženju so izhajali pretežno iz Spodnje Avstrije in Moravske.

Delež malomeščanstva med študenti je od 36 % v letu 1860 (po poskusu) narasel na več kot 40 % v letih 1880 in 1900. Sem je Cohen prišteval kmete, obrtnike, manjše trgovce, pa tudi nižje državne in privatne uradnike. Slednje kot »novo malomeščanstvo«, čigar delež je okrog leta 1900 dosegel skoraj 15 % imatrikuliranih študentov. Študenti, ki so izhajali iz nižjih razmer, so spčetka vpisovali bolj teologijo in filozofijo kot medicino in pravo, vendar je do leta 1900 jasno narasel delež kmečkih otrok, ki so študirali medicino in pravo. Nasprotno so študenti iz dunajskih malomeščanskih razmer čisto očitno najraje izbirali iste fakultete kot etabliirano meščanstvo. Zlasti iz manj bogatih židovskih trgovskih družin je prišlo nadpovprečno veliko študentov medicine.

⁴⁵ Rudolf Otto, 1000 Jahre unseres Lebens. Wien 1981, str. 8. Slično Heinz Faßmann, Die Bundesländer und Wien. Eine demographisch-statistische Analyse. V: Erhard Busek, Hg., Von den Hauptstädtern und Hintersassen. Wien 1987, str. 37—48: »Die Wahrscheinlichkeit, eine Tiroler Großmutter zu haben, ist also ungleich geringer als die Wahrscheinlichkeit, böhmische oder mährische Vorfahren zu haben. Darin mag auch eine Wurzel der großen emotionalen Distanz der westlichen und südlichen Bundesländer liegen.« (str. 9). V kratkem bo izšlo delo Johna in Lichtblaua, ki bo vsebovalo izsledke raziskovalnega projekta pod naslovom »Schmelztiegel Wien« in morda omogočilo še bolj podrobne izjave.

Izmed očetov študentov jih je manj kot desetina bila v delovnem razmerju. Finančne pomoči za izredno nadarjene iz revnejših slojev so sicer obstajale, ostale pa so majhne: le 10 % študentov je dobivalo univerzitetne študentske stipendije (neznano je število tistih, ki so dobivali tako pomoč od privatnih ustanov), manj kot 15 % ni bilo treba plačevati prispevka za predavatelje, oziroma le polovico. Maloštevilna študentke (od 1897/98 na filozofski, od leta 1900 na medicinski, šele od leta 1919 na pravni fakulteti) so izhajale skoraj izključno iz avstrijskega in moravskega nemškega meščanstva po izobrazbi in premoženju, 44 % jih je bilo katoliške, prav toliko židovske vere.⁴⁶

IV.

»Meščanstvo« ni bilo nikoli enotna masa. Zelo živa je bila tudi v manjših središčih (manjših mestih, trgih) zahteva biti »meščan« (in ne kmet ali delavec). Lokalno »meščanstvo« je bilo največkrat v stikih z meščanskimi razredi deželnih glavnih mest. Elastične možnosti za razmejevanje pri občinski volilni pravici 1849 oziroma po 1861 so upoštevale zavest lokalnih meščanskih skupin o samih sebi: tudi »meščani« malih mest in trgov so imeli različne možnosti soodločanja, če so le na katerikoli način razpolagali »z imetjem ali izobrazbo«. Poleg razcepitve meščanskih skupin po regionalnih vidikih, poklicih, dohodkovnem in premoženjskem stanju je v habsburških deželah prišlo seveda še do narodne razcepitve. Do te je v češko-avstrijsko-slovenskih območjih prišlo seveda šele, ko je nemščino — kot meščanski razredni jezik — izrinjala vse bolj uporaba lastnega narodnega jezika.

Kot model moremo morda domnevati sledeči razvoj:

a) V velikih mestih se razvija, deloma iz tradicionalnega mestnega meščanstva, deloma iz »novih« podjetnikov, uradnikov, izobražencev »nova« meščanska konfiguracija.⁴⁷ Ta pa je ostala v bistvu v svoji mentaliteti omejena vsakokrat na določeno mesto in določeno deželo.

b) Razširitev te nove meščanskosti na večje in nadregionalne prostore je bila zelo omejena — le veletrgovci in uradniki so delovali v raznih krajih in so zato (morda) razvili temu odgovarjajočo zavest. Prevladujoča identiteta novega meščanstva bo zato komaj »avstrijska« v smislu cesarstva iz leta 1804.

⁴⁶ O regionalnem in družbenem poreklu zdaj zlasti Gary B. Cohen, *Die Studenten der Wiener Universität von 1860 bis 1900. Ein soziales und geographisches Profil*. V: R. G. Plaschka, K. Mack, Hgg., *Wegenetz europäischen Geistes II. Universitäten und Studenten*. (Schriftenreihe des österr. Ost- und Südosteuropa-Instituts 12), Wien 1987, str. 290—316; Gustav Otruba, *Die Nationalitäten und Sprachenfragen des höheren Schulwesens und der Universitäten als Integrationsproblem der Donaumonarchie (1863—1910)*. V: R. G. Plaschka, K. Mack, Hgg., *Wegenetz europäischen Geistes. Wissenschaftsbeziehungen und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa* (Schriftenreihe des österr. Ost- und Südosteuropa-Instituts 8), Wien 1983, str. 88—106.

⁴⁷ Joseph Redlich govori o »... seit dem Anfang des Jahrhunderts neu aufsteigenden eigentlichen Wiener Bürgertum« in o hitrem razvoju dunajskega meščanstva zaradi močnega razmaha dunajske industrije in veletrgovine po koncu napoleonskih vojn nekako od leta 1815 dalje, prim. Joseph Redlich, *Kaiser Franz Joseph von Österreich*, Berlin 1929, str. 198 (Vezi med podjetniškim meščanstvom in »drugo družbo« preko pogosto židovske denarne aristokracije). Sicer prim. za predmerno dobo že citirani članek Otta Brunnerja (op. 20). O »drugi družbi« prim. tudi August Fournier, *Erinnerungen*, München 1923, str. 124: »Die »zweite« Gesellschaft war die, in die ich nun eintrat. Das waren die Dienst- und Militäradeligen, aber auch jene gutbürgerlichen Häuser, von denen eben die Rede war. Nach jahrzehntelanger Tradition gingen da die alten israelitischen Häuser voran. So wie ehemals die Arnstein, Eskeles und Geymüller, so waren es in neuer Zeit die Wertheimstein, Todesco, Gomperz und noch mancher andere in der Geschäftswelt gut klingende Namen, durch die eine schöne, vornehme und keineswegs durch Aufwand überladene Gastlichkeit geboten wurde...«, str. 154: Po prvi objavi mladega Fournierja v »Presse« »... öffneten sich auch mir, infolge dieses Aufsatzes, neue soziale Räume, die Häuser Todesco und Gomperz, und was mit ihnen zusammenhing...«. Glej tudi Rudolf Sieghart, *Die letzten Jahrzehnte einer Großmacht*, Berlin 1932; Alexander Spitzmüller, ... und hat auch Ursach'es zu lieben. Wien 1955; Karl Wittgenstein, *Zeitungsartikel und Vorträge*, 3 Bände, Wien 1913; Karl Morawitz, *Aus der Werkstatt eines Bankmannes*, 1913; Sigmund Mayer, *Ein jüdischer Kaufmann 1831—1911. Lebenserinnerungen*, Leipzig 1911. Poleg tega so zanimive tudi avtobiografije, ki so nastale v okolici gospodarskega meščanstva, npr. Josefine Winter, *Fünfzig Jahre eines Wiener Hauses*. Wien 1927; Wilhelm Exner, *Erlebnisse*. Wien 1929; pa spominska literatura pisateljev in zgodovinarjev, ki so izhajali iz sveta okrog Ringa: Arthur Schnitzler, *Jugend in Wien*. Autobiographie, Wien—München—Zürich 1968; Stefan Zweig, *Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers*. Frankfurt/M. 1970; O uporabi neobjavljenih avtobiografij prim. zlasti uvod k Andrea Schnöller-Hannes Stekl, Hgg., »Es war eine Welt der Geborgenheit...« *Bürgerliche Kindheit in Monarchie und Republik*. Wien 1987.

Gre bolj za nekak prehod od starejših oblik identifikacije, povezane z mestom in deželo v smeri identifikacije z lastno jezikovno in v nadaljnjem z »narodno« skupino v modernem smislu. Prvi znaki tega so vidni že v jožefinskem obdobju, v predmarčnih letih se je ta vzorec popolnoma razvil. »Avstrijsko« meščanstvo v smislu skupne monarhije bi moglo teoretično nastati zgolj na Dunaju, kjer ga je treba iskati v drugi polovici stoletja, morda v delih židovskega meščanstva.⁴⁸ Poleg tega je, zdi se, tudi tržaško meščanstvo zaradi svojega nadvse raznolikega izvora zelo dolgo ohranilo v prvi vrsti povezavo z monarhijo, ki se je — v svojih neitalijanskih delih — gotovo šele od približno leta 1880 dalje umaknila jasni jezikovnonacionalni opredelitvi.⁴⁹

c) V tem procesu se je nemško meščanstvo številnih mest habsburške monarhije, ki je nekdanj uporabljalo nemščino pogosto kot razredni jezik, diferenciralo v zavestno »nemško« oziroma zavestno drugače nacionalno.⁵⁰ Ti procesi menjave jezika sovpadajo s periodami intenziviranega političnega spopada in jih opazujemo npr. na Ogrskem od 1859/60 dalje.⁵¹ Odtlej obstajajo narodna meščanstva, katerih zavestno jedro je bilo povsod meščanstvo po izobrazbi (deloma je mogla to vlogo prevzeti tudi narodnozavedna duhovščina), v drugi vrsti je sledilo meščanstvo po premoženju.⁵² To seveda ni izključevalo individualne spremembe narodne opredelitve (toda le spremembe, medtem ko je postajala »narodna« indiferentnost oziroma nadnacionalna opredelitev vse bolj nemogoča).⁵³

d) Meščanske skupine so zato ostale v dvojnem pomenu ogrožene manjšine: znotraj narodov in znotraj celotnega sestava monarhije oziroma obeh njenih državnih delov. Ker je bil razcvet meščanstva najtesneje povezan s prerodom narodov, njihove samozavesti in njihovih praviloma ekspanzivnih zahtev, je moral prodor meščanske oblasti zato pomeniti tudi vedno bolj ostro izražene »nacionalne« želje.

e) V vsakem pomenu najpomembnejša meščanska skupina, nemško-avstrijska, je morala zato svojo zahtevo po oblasti nasloviti ne le na državo, temveč tudi na nastajajoča narodna meščanstva, ki se s tem nikakor niso mogla strinjati, če niso hotela opustiti svojih želja po lastnem razvoju. Zaradi tega je verjetno po letu 1848 nemško meščanstvo relativno hitro privolilo v kompromis s predmeščansko državno oblastjo, po katerem je tej prepustilo velik del oblasti, zato pa se je zdelo, da si je zagotovilo neomejeno oblast v gospodarstvu in kulturi.⁵⁴

⁴⁸ Odločen avstrijski patriotizem najdemo seveda pri družinah oficirjev in uradnikov, poleg tega pri podjetnikih. Prim. karakteristiko, ki jo je dal Theodor Gomperz o svojem bratu Juliusu: »... stets darauf bedacht, nicht bloß alle seine Pflichten zu erfüllen, vielmehr auch darüber hinaus nichts ungetan zu lassen, was von ihm — mit Rücksicht auf irgendeine seiner vielen Stellungen — erwartet werden konnte... stets in Bewegung, eilte er zwischen Wien, Brunn und seinem Landgut Habrovan beständig hin und her, unermüdetlich in dem Bestreben, seiner Stellung als Arbeitgeber und Grundherr, als Jude und Liberaler, vor allem andern als österreichischer Patriot, aber auch als Gastgeber und Mäzen vollauf gerecht zu werden...« (Th. Gomperz, Briefe und Aufzeichnungen, hg. v. Heinrich Gomperz, Wien 1936, Bd. 1, 7) — Walther Rogge (zaničljivo) govori o črno-rumenem meščanstvu notranjega mesta (W. Rogge, Österreich von Világos bis zur Gegenwart, Bd. 1, Leipzig—Wien 1872, str. 252). Najbrž govori o vedenju, ki ga je z velikonemškega stališča tudi Hans Kudlich že leta 1848 kritiziral: »Die Wiener, d. h. eigentlich die Wiener Doctrinäre, Beamten und Greisler, wollen sich Deutschland nicht unbedingt, sondern nur unter Vorbehalt einer ganz unbedeutenden Kleinigkeit, der Souveränität, anschließen...« (Hans Kudlich, Rückblicke und Erinnerungen Bd. 1, Wien—Pest—Leipzig 1873, str. 250).

⁴⁹ Sergij Vilfan, Triestiner Bürgertum — eine Fallstudie. V: Bruckmüller — Döcker — Urbanitsch — Stekl, Hgg., Bürgertum in der Habsburgermonarchie (Wien 1990); Angelo Ara podarja na drugi strani »italianità« pristaniškega mesta — kulturno pripadnost, ki je seveda pri mnogih (tudi meščanskih) prebivalcih vodila k vedno močnejši orientaciji k Italiji.

⁵⁰ Adam Wandruszka — Peter Urbanitsch, Hgg., Die Habsburgermonarchie 1848—1918, Bd. III (Die Völker des Reiches), in zwei Bänden, Wien 1980 navaja veliko primerov.

⁵¹ Walter Rogge, Österreich von Világos bis zur Gegenwart, Bd. 2, Wien—Leipzig 1873, str. 31; August Fournier, Erinnerungen, München 1923, str. 26 sl.

⁵² Primere za Čehe daje Jiří Kofalka, v: Wandruszka — Urbanitsch Bd. III.

⁵³ Peter Vodopivec, O socialnih in gospodarskih nazorih nemškega meščanstva na Kranjskem od konca 60. do začetka 80. let 19. stoletja. Prispevki za novejšo zgodovino 27. 1987, str. 7—32. V nemščini. v: Helmut Rumpel — Arnold Suppan, Hgg., Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848—1941 (Schriftenreihe des österr. Ost- und Südosteuropainstitut 13, Wien 1988). Glej zlasti o Dežmanu, str. 12—13.

⁵⁴ Joseph Redlich, Das österreichische Staats- und Reichsproblem I/2, Leipzig 1926, str. 27 in 71.

f) V tem času je seveda tudi židovsko meščanstvo v teku svoje emancipacije postalo »nemško«. Zelo pomembna vloga židovskih oziroma iz židovstva izhajajočih družin je znotraj liberalnega nemškega meščanstva pripravljala nadaljnjo manjšinsko pozicijo oziroma razkol: Naraščajoči antisemitizem je vse bolj zapiral možnosti za identifikacijo nižjega nemškega meščanstva z »lastnimi« družbenimi vrhovi.⁵⁵

g) (»Nemško«) »provincialno meščanstvo« je imelo le deloma stike s »središčem« — Dunajem (nemško-moravsko in nemško-češko verjetno več kot meščanstvo iz Salzburga ali Innsbrucka). Deluje v relativno malih prostorih, v katerih (srednje-)meščanski prevladi še naprej nihče ne oporeka. Okolja malih in srednjih mest ohranijo tudi še dalj časa večine prebivalstva, ki imajo tendenco k pomeščanjenju (Salzburg po Hoffmannu več kot 50 %, Dunaj pa komaj več kot eno tretjino).⁵⁶ Poleg občudovanja cesarske hiše in njenega prestolnega mesta pa meščanstvo iz province razvija tudi pozo distance in narodne radikalizacije (poleg Češke zlasti Gradec).⁵⁷

V.

S tem šele nastalo, gospodarsko in družbeno prevladujoče tako imenovano »nemško« meščanstvo, je razpadlo, grobo rečeno, na: a) meščanstvo podjetnikov nemško-čeških in nemško-moravskih območij; b) »provincialno meščanstvo« današnje Avstrije, dopolnjeno z otoki na čeških oziroma slovenskih jezičkovnih območjih; c) dunajsko meščanstvo.

Le slednje je bilo, morda poleg tržaškega meščanstva, s svojimi »vrhovi« res nadregionalna skupina. Kaže, da je v dunajskem meščanstvu do konca monarhije prevladovala močna vsedržavna identiteta nad jezikovno-narodno. Pomen Dunaja ne le kot administrativnega in kulturnega središča, temveč tudi kot središča meščanskosti je razviden iz nekaj podatkov:

Na Dunaju je okrog leta 1900 živel četrtina vseh davkoplačevalcev, ki so imeli skoraj točno tretjino vseh davku podvrženih dohodkov: Od vse vsote dohodkov, približno 3,9 milijard kron je odpadla 1,3 milijarda na Dunaj. Skupaj je moralo na Dunaju 291.000 prebivalcev plačevati davek na osebne dohodke, v celotni državi nekaj več kot en milijon.

Še bolj stopi prevlada Dunaja v ospredje pri višjih dohodkovnih razredih: Medtem ko je imel Dunaj le četrtino davkoplačevalcev v nižjih razredih, je delež »bogatih« (več kot 12.000 kron) narasel na 45 % (1906) oziroma na skoraj 52 % pri zelo premožnih (preko 40.000 kron). V absolutnih številkah izraženo to pomeni, da je bilo v vsej državi (1907) približno 33.000 ljudi z osebnimi dohodki med 7200 in 12.000 kron, od katerih jih je več kot 12.000 živel na Dunaju. Več kot 12.000 kron osebnih dohodkov je imelo v vsej državi več kot 25.500 ljudi, od teh pa jih je živel skoraj 12.000 na Dunaju. Več kot 40.000 kron je v vsej državi zaslužilo 4233 ljudi, od teh jih je 2185 živel na Dunaju. Pri več kot polovici vseh najvišjih dohodkov v stari Avstriji je prišlo do davčne odmere na Dunaju.⁵⁸

»Meščanski« Dunaj bi mogli po stanovanjski statistiki natančneje določiti: leta 1917 je bilo na Dunaju približno 555.000 stanovanj, od tega je bilo pri-

⁵⁵ Diethild Harrington-Müller, Der Fortschrittsklub im Abgeordnetenhaus des österreichischen Reichsrates 1873—1910 (Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie XI). Wien 1972.

⁵⁶ Robert Hoffmann, Die freie Gemeinde als Grundlage des freien Staates. V: Heinz Dopsch, Hg., Vom Stadtrecht zur Bürgerbeteiligung. Festschrift 700 Jahre Stadtrecht von Salzburg. Salzburg 1987, str. 137—154. Ocena, da je bilo na Dunaju približno 30 % »meščanskih« prebivalcev, se opira na davčno statistiko in štetja stanovanj, sicer pa se prav dobro ujema z volilnimi izidi po letu 1919. Prim. op. 59.

⁵⁷ William Hubbard, Auf dem Weg zur Großstadt. Sozialgeschichte der Stadt Graz 1850—1914. Wien 1984, str. 169—174; za Salzburg Haas in Hanisch.

⁵⁸ Joseph von Friedenfels, Die individuelle Bewegung der Personaleinkommensteuer-Zensiten und die Höhe ihres Einkommens in den Jahren 1906—1908. V: Mitt. d. k. k. Finanzministeriums 1. Heft 1913; Beiträge zur Statistik der Personaleinkommensteuer in den Jahren 1903 bis 1907. Wien 1908.

bližno 70.000 srednje velikih (s tremi do štirimi stanovanjskimi prostori) in le 27.000 velikih (štiri sobe in več). Ta stanovanja bi bilo moč pripisati približno 25.000 osebam z najvišjimi dohodki (več kot 7000 kron). To število odgovarja približno tudi prvemu volilnemu razredu volilnih upravičencev (po občinskem volilnem redu iz leta 1900). 41.000 oseb s 3600 do 7200 kron letnih dohodkov predstavlja drugi volilni razred, medtem ko tretji razred odgovarja nekako kategoriji dohodkov med 2400 do 3600 kron. Ta kategorija bi mogla stanovati v večjih srednjih stanovanjih.⁵⁹

VI.

Prav v dunajskem meščanstvu, pa tudi v Pragi, Brnu, Budimpešti igrajo Židje oziroma ljudje židovskega porekla zelo pomembno vlogo. V določenem pomenu je morda celo smiselno, da v teh skupinah vidimo »pravo« meščanstvo habsburške monarhije: Židje (oziroma podjetniki, znanstveniki, umetniki, literati, ki so imeli neposredne židovske prednike) so v »meščanskih« poklicih zlasti velemest močno prevladovali, predvsem v terciarnem sektorju. Če so bili Židje zelo pogosto zaposleni v gospodarstvu, pa so še bolj izstopali kot vrhovi gospodarske aristokracije.

Iz teh skupin ni izhajalo le veliko porabnikov, temveč tudi precejšen del »producentov« meščanske kulture, zlasti na Dunaju. Pri tem opazujemo izredno široko pahljačo — od operetnih komponistov in skladateljev »vinskih« pesmic (heurigenlieder) do radikalnih antitradicionalistov v glasbi, arhitekturi in literaturi.

William O. McCagg, odličen ameriški raziskovalec židovske družbe v stari Avstriji, je to strnil takole: Židje so v relativno starinski, kljub modernizacijskim prizadevanjem 18. stoletja do leta 1918 v malo »modernejši« habsburški monarhiji, predstavljali nekako po vsej monarhiji razširjeno buržoazijo. Te sodbe sicer ne smemo povsem posploševati, ker velika skupina galicijskih Židov seveda ni nudila pomembnega modernizacijskega potenciala. Kljub temu bi mogli reči, da so Židje v habsburški monarhiji na sploh igrali vlogo buržoazije.⁶⁰

»Meščanska« funkcija Židov se je v avstrijski družbi 19. stoletja izražala na sledečih področjih:

1. Ko je mladi, na jezik oprti nacionalizem razvil svojo eksplozivno moč, je večina Židov ostala zvesta in vdana monarhiji. Cionistično željo Židov po lastni državnosti so zlasti uspešni in asimilirani dunajski Židje zavračali kot norost. Židje so ostali nekak »državni narod« monarhije, kar se odraža npr. v tem, da so v sinagogah v New Yorku leta 1914 molili za zmago Habsburžanov v boju proti Romanovim. Medtem ko so idealna opredmetenja želja in utopij mnogih ljudi že presegala habsburško monarhijo, je za večino Židov ostal Dunaj cesarsko mesto, mesto sanj, s katerim so bile otroške fantazije Manésa Sperberja o čudovitih palačah in skrivnostni cesarski rezidenci — in najbrž ne le njegove — na poseben način povezane.⁶¹

2. Dejansko so zavzemali Židje v poklicnem spektru nedvomno nadpovprečno »meščanske pozicije«. To velja v manjši meri za področje produkcije, v izredni meri pa za področja trgovine, bančništva in kreditnih poslov, časnikaštva, kulture in svobodnih poklicov. Prav tako so bili Židje v nadpovprečno veliki meri samostojni; prejemnikov plač je bilo med Židi znatno manj kot med nežidi. Nesamostojni Židje so bili v veliki meri nameščenci na

⁵⁹ Karl Ucakar, *Demokratie und Wahlrecht in Österreich. Zur Entwicklung politischer Partizipation und staatlicher Legitimationspolitik*. Wien 1985. Die Ergebnisse der Wohnungszählung in Wien vom Jahre 1917, Wien 1918, zlasti str. 12 sl.; Maren Selgar — Karl Ucakar, *Wahlrecht und Wählerverhalten in Wien 1848—1932. Privilegien, Partizipationsdruck und Sozialstruktur*. Wien—München 1984, str. 112—117.

⁶⁰ William O. McCagg, *A History of Habsburg Jews 1870—1918*, Bloomington 1989.

⁶¹ Manés Sperber, *Die Wasserträger Gottes*, in: *All das Vergangene...* Wien 1983, str. 127 sl.

področju terciarnega sektorja, torej v trgovini, denarništvu in zavarovalništvu itd.⁶² Nadalje se je ta, imenujmo ga židovsko-meščanski element koncentriral v velikih mestih. V Budimpešti je delež Židov narasel na 20 % prebivalstva, na Dunaju na 10 % in se je nato pri približno 8 % ustabil.⁶³

3. Kaže, da meščanskih funkcij Židov v habsburški monarhiji v danih pogojih ni mogla prevzeti nobena druga buržoazija. Tako imenovano »nemško« meščanstvo je bilo v veliki meri zelo vrolo in tradicionalistično. Bolj živahni, manjši del se pa očitno ni pomišljal sodelovati z Židi pri izvajanju svojega modernizacijskega programa. Kolikor so se sekularizirani Židje imeli za »Nemce« in so to zavestno dokazovali npr. tudi s porokami, postane razločevanje med »židovsko« in »nemško« buržoazijo prav vprašljivo. Ravno liberalni krščanski predstavniki tega meščanstva, ki so nastopali proti predsodkom, so imeli številne stike z židovskimi podjetniki, znanstveniki, umetniki itd.⁶⁴

4. Na vseh področjih »meščanske« kulture poznega 19. in zgodnjega 20. stoletja (razen v upodablajoči umetnosti, ki pa je sama pač spet potrebovala židovske mecene) so osebe, ki so izhajale iz židovstva, dosegle izredne pozicije. Spomnimo se le na Martina Buberja, Otta Weiningerja, Ludwiga Wittgensteina na področju filozofije, Siegmunda Freuda, Alfreda Adlerja, Emila Zuckerkandla, Juliusa Tandlerja, Karla Landsteinerja v psihologiji in medicini, na Josefa Ungerja, Emila Steinbacha, Juliusa Ofnerja, Armina Ehrenzweiga na področjih pravnih znanosti in družbene politike, Theodorja Gomperza, Stefana Hocka in Moritza Winternitza kot filologa, na Lise Meitner in Roberta von Lieben kot fizika. Gospodarskih in družbenih znanosti na prelomu stoletja si brez Ludwiga Gumpłowicza, Eugena Ehrlicha, Karla Mannheima, Josefa Popper-Lynkeusa, Roberta Zuckerkandla, Rudolfa Auspitzja, Ludwiga von Misesa, Carla Mengerja ali Gustava Stolperja ne moremo zamisliti.

Na področju zgodovinske znanosti morajo biti imenovani Siegmund Herzberg-Fränkell, Heinrich Friedjung, Josef Redlich, Ludo Moritz Hartmann in Carl Grünberg. Med njimi sta oba slednja pospeševala zlasti razvoj gospodarske in socialne zgodovine. Kot politiki in politični teoretiki so postali znani zlasti Viktor Adler, Otto Bauer in Max Adler. Toda tudi v »lepih« umetnostih, v glasbi in gledališču so iz židovskih krogov prišle odlične stvaritve, pa tudi širok »srednji sloj«. Imena Ignaz Brüll, Edmund Eysler, Leo Fall, Karl Goldmark, Gustav Mahler, Arnold Schönberg, Egon Wellesz, Oscar Straus kot komponisti, Josef Joachim, Fritz Kreisler ali Bruno Walter kot dirigenti ali Adolf v. Sonnenthal, Max Pallenberg, Max Reinhardt kot igralci in režiserji naj to ilustrirajo.

Povsem nemogoče pa si je predstavljati avstrijsko literarno zgodovino in zgodovino časnikarstva v 19. stoletju brez imen Peter Altenberg, Raoul Auernheimer, Friedrich Austerlitz, Richard Beer-Hofmann, Moriz Benedikt, Felix Braun, Hermann Broch, Max Brod, Ludwig August Frankl, Hugo von Hofmannsthal, Franz Kafka, Egon Erwin Kisch, Karl Kraus, Emil Kuh, František Langer, Alfred Polgar, Joseph Roth, Felix Salten, Arthur Schnitzler, Franz Werfel, Stefan Zweig...⁶⁵

Meščanske kulture pozne habsburške monarhije si torej brez Židov in umetnikov židovskega porekla sploh ne moremo zamišljati — ostal bi le Richard Strauß, pa še ta brez svojih libretistov Hofmannsthala in Zweiga. Ko so poskušali na Dunaju ustanoviti nežidovsko, antisemitsko gledališče za ne-

⁶² Marsha L. Rozenblit, *Die Juden Wiens 1867—1914. Assimilation und Identität*. Wien—Köln—Graz 1989.

⁶³ Hans Tietze, *Die Juden Wiens. Geschichte — Wirtschaft — Kultur*, Wien 1987 (ponatis izdaje 1933), str. 231.

⁶⁴ Kot ilustracija bi mogla služiti lista potomcev Pereira in Arnsteina, med katerimi so številna znana imena nemško-avstrijskega podjetniškega in uradniškega plemstva (prijazno dala na razpolago ga. Sotriffer).

⁶⁵ *Imenske liste pri Wolfdieter Bihl, Die Juden. V: Adam Wandruszka — Peter Urbanitsch, Hgg., Die Habsburgermonarchie 1848—1918, Bd. III (Die Völker des Reiches), 2. Teil, str. 913.*

židovskega in antisemitskega meščana, niso dosegli drugega kot nečasten polom.⁶⁶

5. Močno prisotnost ustvarjalcev, ki so izhajali iz židovstva, bi morali dopolniti z ugotovitvijo, da se je kombinacija zvestobe državi in gospodarskega uspeha izražala v nadpovprečno visokem številu nobilitiranih židovskih podjetnikov: od 84 nobilitiranih podjetnikov med leti 1909 in 1918 jih je bilo 39 židovske vere, 28 je bilo katoličanov, 7 protestantov, pri ostalih je bila vera neznana. Nekateri, ki so bili ob nobilitiranju krščanski podjetniki, so prihajali iz židovstva kot npr. predsednik znane Anglo-avstrijske banke Karl Morawetz in Maxime Krassny. Uspeh pri nobilitiranih smo označili kot »nadpovprečnega« zato, ker so bili sicer Židje sploh med podjetniki zelo močno zastopani, vendar ne izstopajo tako močno kot pri nobilitacijah. Izmed 154 lastnikov registriranih podjetij, katerih zapuščinske postopke je leta 1906 obravnavalo trgovinsko sodišče na Dunaju, jih je bilo 75 katoliške, 59 židovske, 17 evangeličanske, 2 grško-pravoslavne in 1 armenske vere.⁶⁷

VII.

Močna želja po varnosti je vtisnila pečat meščanskemu vedenju. a) Kar zadeva materialno osnovo, se je ta želja izražala v načinu nalaganja denarja, pri čemer so stale v ospredju nepremičnine, vrednostni papirji države in železnic, medtem ko so industrijske delnice igrale majhno vlogo. b) Zagotovitev družbenih vezi, v katerih so se gibali, je bila mogoča le ob brezpogojnem upoštevanju cele vrste vljudnostnih izrazov, ki so bili znotraj določenega razreda pogoj za priznanje. Sem sodi tudi določena kultura obiskov, ki je spet igrala pomembno vlogo pri oblikovanju stanovanjske kulture. c) Najvažnejše področje osebnosti varnosti je bila družina, ki je nudila v težkem življenjskem boju stoječemu očetu mir in počitek, otrokom pa občutek zavetja (ob sočasni socializaciji s pomočjo znanja, dela in »spodobnosti«) in ki je od gospodinje in matere zahtevala »proizvodnjo« teh opravil. Hkrati je bila žena odgovorna tudi za funkcioniranje kulture obiskov z vsemi finesami in nepredvidljivostmi.

Nikakor pa to niso bile le zunanosti. Če na tem področju nekaj ni bilo v redu, je to moglo imeti za posledico znatno omejitev družbenega občevanja in s tem tudi precejšnjo zmanjšanje »tržne vrednosti« gospodarja, k čigar gospodarskim uspehom je seveda sodila tudi mreža družbenih stikov. Dolgotrajnosti uspehov meščanskih pravil o spodobnosti pa ni moč razlagati le z »ekonomskimi« razlogi, temveč najbrž tudi s tem, da so temeljni principi meščanske spodobnosti, izvirajoči iz časa prosvetljenstva (Knigge!), živeli naprej kot idealni tip pametnega in naprednega, prijaznega, spoštljivega, uslužnega, skratka »humanega« občevanja med ljudmi. »Meščanska kultura v ustanovitelski dobi (Gründerzeit) je bila v bistvenih delih kultura obiskov oziroma obiskovalcev. Dobesedna nagnjenost k »reprezentiranju« je bila povzdignjena v vsesplošen ideal. Mogoče še bolj je bilo meščansko stanovanje opremljeno za imaginarnega obiskovalca...«⁶⁸

Dobro meščansko stanovanje je moglo biti nekako takole: »... štiri sobe druga za drugo, obrnjene proti parku, z dolgim balkonom; zadaj je bila na vsaki strani ena velika soba in en kabinet. In seveda krilna vrata, štukatura

⁶⁶ Kaiser Jubiläums — Stadttheater 1898, danes Volksoper.

⁶⁷ Vera Streller, *Unternehmer. Fortschrittsträger, Ausbeuter, Dämon? Aus dem Alltagsleben von Wiener Unternehmern um 1900*. V: *Bürgertum im 19. Jahrhundert* (Beiträge zur historischen Sozialkunde 18, 1988, Heft 3), str. 40 sl. Alfred Fessen, *Der österreichische Wirtschaftsadel von 1909 bis 1918*, phil. Diss. Wien.

⁶⁸ Gottfried Pirhofer, *Konservativität und Bedeutung bürgerlichen Wohnens*. V: *Bürgertum in Österreich* (Christliche Demokratie 6, 1988, Heft 3), str. 175—184, tukaj str. 179. Se k temu: Ulrike Döcker, »Wider die Schmeicheley der Schmarotzer? Bürgerliche Interaktionsnormen als Regulative für gesellschaftlichen Aufstieg. V: *Bürgertum in Österreich*, prav tam, str. 159—174; Ulrike Döcker, »Bürgerliche Dressur« Die Ambiguität bürgerlicher Idyllik in den Anstandsbüchern des 19. Jahrhunderts. V: *Bürgertum im 19. Jahrhundert* (= Beiträge zur historischen Sozialkunde 18, 1988, Heft 3, str. 96 sl.). — Obsežno delo Ulrike Döcker z izvečki iz meščanske literature o spodobnosti pričakujemo v kratkem.

na stropu, soba za gospode z biljardom, salon za dame, kjer sta stala klavir in harmonij . . .⁶⁹

Določen vpogled v opremo meščanskih gospodinjstev dajejo zapuščinski inventarji, ki jih zdaj sistematično preučujejo za gospodarsko samostojne ljudi. Prvi izsledki za Dunaj v letu 1906 dajejo naslednjo sliko: »Najbolj siromašni podjetniki so imeli najmanj 1—2 površnika, 1—2 obleki, 2 klobuka in eno zimsko suknjo. Z naraščajočim premoženjem se je ta standardna oprema povečala še za kožuh, nekaj poletnih in zimskih oblek, cilinder in palico. S kvantiteto je rasla tudi kvaliteta oblačil: obleka je stala namesto 5 kron 25 kron; frak kot prestižno oblačilo se najde izključno pri gospodarskem plemstvu. Za nakit so izdajali povprečno več kot za obleko in manj kot za opremo stanovanja . . .⁷⁰ Večina podjetnikov ni bila niti ljubitelj umetnosti niti literature. Knjižnih omar skoraj ni bilo, prav tako ne zbirk slik (maloštevilne pomembne izjeme kot npr. Lobmeyer zelo popačijo sliko): » . . . če so že trošili denar, potem za dobro jedačo in pijačo, bahavo opravo, draga oblačila in dragocen nakit kot viden izraz poklicnega uspeha. K prestižnemu pohištvu so šteli masivne kredence in nočne omarice iz orehovega lesa z intarziranimi marmornatimi ploščami, usnjene garniture, luksuzno tapecirani divani in fotelji, beneška zrcala, stenske ure, srebrne in bronaste drobnarije. Nadalje so svojo premožnost dokumentirali z nabavljanjem modernih naprav kot so hladilniki, šivalni stroji in električni lestenci, pa tudi razkazovali z luksuznimi predmeti kot so žlahten jedilni servis in dragoceno namizno perilo . . .⁷¹

Na tem mestu bi se bilo treba ozreti tudi na tezo o fevdalizaciji.⁷² Po tej tezi naj bi si bil vrhnji sloj podjetnikov razmeroma hitro prisvojil fevdalno raven. Potomci uspešnih očetov so postali uradniki, oficirji in posestniki. Vedenje se je orientiralo po plemstvu. Glede reprezentance in razkošnosti niso hoteli zaostajati, približati so se mu hoteli tudi z doseganjem plemiškega naslova. Verjetno je do zadnjega nepretrgana fascinacija (in oblast) vladarja in monarhije dejansko podpirala to vedenje. Kljub temu pa ne smemo pozabiti, da se je dvorni sijaj celo pri cesarjih 19. stoletja le redko razvil.⁷³ Staro plemstvo se od novega ni stalno ločilo, samo po drugačnih temeljih načina življenja, ki je pri starem plemstvu izhajal v glavnem iz zemljiškega posestva. Tudi je v habsburški monarhiji ostal stalen prepad med »prvo« in »drugo« družbo.⁷⁴ Tega tudi ni moglo premostiti niti najbolj bleščeče gospodinjstvo. Nadalje ne smemo spregledati, da je »gospodarska aristokracija« kljub določenim »fevdalnim« pridevkom živela vendar še naprej od dohodkov kapitala katerekoli vrste in da ponavadi niso prešli vsi družinski člani druge in tretje generacije od podjetnika v oficirsko oziroma uradniško službo: Navadno je vendar oštal eden dedičev v podjetju.⁷⁵

VIII.

Raziskava zaslužkov kaže, da imajo najvišji dohodek — poleg še vedno prevladujočih veleposestnikov — veletrgovci, bankirji, rentniki in samostojni

⁶⁹ Pirhofer, Konservativität, str. 182.

⁷⁰ Vera Streller, Unternehmer. Fortschrittsträger, Ausbeuter, Dämon? Aus dem Alltagsleben von Wiener Unternehmern um 1900. V: Bürgertum im 19. Jahrhundert (Beiträge zur historischen Sozialkunde 18. 1988, Heft 3), str. 40 sl., tukaj str. 43.

⁷¹ Streller, prav tam.

⁷² Arno Mayer, Adelsmacht und Bürgertum. Die Krise der europäischen Gesellschaft 1848—1914, München 1984; Mentschl, Unternehmertum («Feudalisierung» kot posebno podpoglavje njegovega prispevka, str. 264 sl.), Kocka, Einleitung, str. 63 sl.

⁷³ Redlich, Kaiser Franz Joseph, passim.

⁷⁴ Paul Vasilii (pseudonim za Juliette Adam), Die Wiener Gesellschaft, Leipzig 1885, str. 471; Hannes Stekl, Die Hauseigentümer, v: A. Hoffmann — F. Baltzarek — H. Stekl, Wirtschaft und Gesellschaft der Wiener Stadterweiterung (Die Wiener Ringstraße, hg. v. R. Wagner — Rieger, Band V), Wiesbaden 1975, str. 281 sl.

⁷⁵ To so pravzaprav bistveni rezultati študije o gospodarskem plemstvu Putza in Fessena. »Fevdalizacija« torej nikoli ni bila popolna, četudi si je baronica Eskeles po propadu bančne hiše Arnstein & Eskeles leta 1859 prisegla, da ne bo nobene svojih hčera poročila s trgovcem. Prim. Vasilii, Wiener Gesellschaft, str. 396 sl. (vseh šest je dobilo uradnike ali oficirje za može, nato so seveda vsi začeli igrati na borzi, kjer so bili skoraj ob vse premoženje).

v zavarovalništvu, pa tudi tovarnarji v tekstilni in prehranjevalni panogi. Tudi svobodni poklici so odpirali očitno prav nadpovprečne možnosti za zaslužek. V primerjavi z bolj razvitimi zahodnimi gospodarstvi so »moderne« gospodarske veje kot tovarne strojev, elektroindustrija oziroma kemija manj vidne.

Z gotovostjo je že za predindustrijsko družbo moč trditi, da je bilo »bogastvo« bolj mestna kot podeželska kategorija.⁷⁶ Seveda »meščansko« bogastvo po 16. stoletju v avstrijskih mestih (govorim zdaj le o predelih današnje Avstrije) verjetno ni ravno naraščalo. Vendar je nekaj dunajskih meščanov v 18. stoletju imelo precejšnje premoženje, ki so ga sestavljale tako hiše, vinarji in vrednostni papirji kakor tudi gotovina, nakit in dragocena oprava.⁷⁷ Izredno premožni veletrgovci in bankirji predmarčne dobe so razpolagali sicer — v obeh svojih sodobnikov v predmarcu — z bajnimi bogastvi, ki pa so se izkazala kot izredno nestabilna: Veletrgovska hiša Fellner je prav tako propadla kot bančna hiša Geymüller ali Arnstein & Eskeles.⁷⁸ Kljub tem opazovanjem, ki nam dajejo misliti, je bil predmarčni čas verjetno čas, v katerem je bilo moč premoženje relativno lahko pridobiti: pošteni meščanski trgovci s sirom Wild, ki je v Napoleonovem času prišel na Dunaj in je s 500 gld očetove podpore odprl lastno trgovino, je umrl leta 1848 in zapustil 50.000 gld poleg hiše in solidne »meščanske« opreme, pri čemer je bil znaten del denarja že naložen v delnicah železnice.⁷⁹

Kaže, da so delnice s katastrofo leta 1873 kot naložba kapitala prišle na slab glas. Mnogo manjših in srednjih meščanov je izgubilo svoje premoženje, ki so ga v opojnosti spekulacij naložili v delnice.⁸⁰ Med velikimi baroni na dunajskem Ringu niti eden v 80-tih letih ni naložil znatnega dela svojega premoženja v delnice, nalagali so bolj v nepremičnine. Pri velikih bankirjih na Ringu (Ignaz Ephrussi † 1899, Michael Dumba † 1895, Moriz Königswarter † 1893, Viktor Ofenheim † 1886, Max Springer † 1885 in Gustav Leon † 1898) delež nepremičnin ni padel pod 23 %, pri čemer je Ofenheim z 70-odstotnim deležem nepremičnin vidno zavzemal najvišje mesto. Redko so bili velebankirji tudi lastniki industrijskih vrednot. Samo Gustav Leon je polovico svojega premoženja naložil v industrijske deleže, Max Springer 34 % in Ofenheim 14 %, pri drugih treh sploh ne igrajo nobene vloge. Drugi vrednostni papirji, po večini najbrž državni papirji, pa zavzemajo velik prostor v listnici Ignaza Ephrussija in Michaela Dumba (75 in 70 %).⁸¹ Podobno je ravnalo tudi veliko manjših »kapitalistov«. Manjše meščanstvo je tudi tako ravnalo, bilo je le še bolj previdno. Tako je imel upokojeni uradnik hranilnice Karl Wagner v letu 1881 okrog 125.000 gld prihranka v vrednostnih papirjih, od tega je bilo dokaj natančno 25 % v prioritetnih obligacijah raznih železniških družb oziroma v zastavnih listinah različnih kreditnih inštitutov, približno 30 % v splošnih državnih posojilih, ostanek pa je bil razdeljen na papirje zemljiške odveze itd. Niti ene industrijske delnice! Tudi nadaljnja povečanja oziroma spremembe števila vrednostnih papirjev kažejo sicer številne pridobitve železniških papirjev, toda niti ene industrijske delnice. Wagner je poleg tega krepko trgoval z nepremičninami, kupoval in prodajal je parcele, kupoval, prodajal in gradil hiše.⁸² Arhitekt in visokošolski profesor Wilhelm Ritter von Doderer

⁷⁶ Hermann Rebl, *Peasant Classes. The Bureaucratization of Property and Family Relations under Early Habsburg Absolutism, 1511–1636*, Princeton 1983, str. 64.

⁷⁷ Irene Kunze geb. Rapp, *Die Wiener Ratsbürger 1706–1740*, Ms. phil. Diss. Wien 1974; Elisabeth Kleedorfer, *Die Wiener Ratsbürger zur Zeit Maria Theresias 1740–1780*, Ms. phil. Diss. Wien 1972.

⁷⁸ Prim. Putz, *Osterreichische Wirtschaftsaristokratie*, Bd. 1, str. 101 sl.; k Fellner prim. Komarovits.

⁷⁹ Zapuščina Wild, *privatna last*.

⁸⁰ Na to opozarja Herbert Matis, *Osterreichs Wirtschaft 1848–1913. Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josepha I.* Berlin 1972. V avtobiografijah pogosto pri Richard Kola, *Rückblick ins Gestrige. Erlebtes und Empfundenes*, Wien 1922, str. 9; August Fournier, *Erinnerungen*, München 1923, str. 105.

⁸¹ Stekl (kot op. 74), str. 301.

⁸² Popis premoženja Carla Wagnerja, *privatna last*.

je zapustil na prelomu stoletja premoženje nekaj več kot 160.000 kron v vrednostnih papirjih, od tega je bilo 89.000 kron državnih papirjev, 72.500 kron v privatnih papirjih; tudi tukaj so bile industrijske delnice le relativno skromno zastopane.⁸³

Pri že omenjenih 139 dunajskih zapuščinah, ki so jih obravnavali leta 1906, je stalo seveda lastno podjetje kot naložba kapitala na prvem mestu. Poleg tega so kot zavarovanje za starost (pa tudi za vdove oziroma nedorasle otroke) imeli naložbe v vrednostnih papirjih, nepremičninah in v življenjskih zavarovanjih (v tem zaporedju). Pri deležu vrednostnih papirjev samih ni videti nobenih pravil. Več kot polovica 57 investorjev je manj kot tretjino svojega premoženja naložila v vrednostne papirje. Celo pri milijonarjih ta delež ni bil dosti višji: samo pri šestih so vrednostni papirji znašali več kot tretjino premoženja. Na vrhu je stal Sigmund Reitzes, ki je zapustil največje premoženje: od njegovih 33 milijonov je bilo 24 naloženih v raznih vrednostnih papirjih, imel je tudi večje število inozemskih papirjev.⁸⁴ Nekako četrtnina umrlih podjetnikov je imela zelo malo premoženja ali so celo zapustili dolgove. 51 zapuščin je znašalo 1000 do 100.000 kron, 47 pa 100.000 do 33 milijonov kron (enajst jih je bilo z milijonskim premoženjem).

V državnem merilu izstopajo po povprečni višini dohodkov zlasti rudniški podjetniki, bančniki, tekstilni industrijci in odvetniki, pred podjetniki s področja kemije. Glede industrije se to nekako ujema tudi z drugimi viri (nobilitacije, zastopstvo v industrijskih društvih).⁸⁵ Premožni ljudje so imeli hiše, vrednostne papirje, nakit. Veliko samostojnih (tudi nameščencev in uradnikov) je imelo tudi dolgove. Ti so k meščanskemu vsakdanu očitno spadali prav tako kot določeno blagostanje. Stalno so gledali skozi zavešena okna v hišo, kot grožnja možne poti navzdol.⁸⁶

Prevedla Irena Vilfan-Bruckmüller

⁸³ Ernst Bruckmüller, *Forschungen zur Geschichte des österreichischen Bürgertums — Person und Werk Doderers in sozialhistorischen Konnotationen*. V: Internationales Symposium Heimito von Doderer. Ergebnisse. 4., 5. Oktober 1986, Wien (1988), str. 28—41.

⁸⁴ Vera Maria Streller, »Verschwender und Geizkrägen«. Eine strukturelle Untersuchung des Wirtschaftsbürgertums in Wien um 1900 auf Grund von Verlassenschaftsakten. Diplomarbeit a. d. Geisteswiss. Fak. Wien 1988 (Ms.). Glavni rezultati so objavljeni v razpravi iste, Fieiß und Leichtsin. Österreichische Unternehmer: Ein Querschnitt für das Jahr 1906. V: R. Sandgruber, Hg., *Magie der Industrie*, 1989, str. 239—245.

⁸⁵ Einkommensteuerstatistik, tudi Fessen. — »Während sich die Gesamtzahl der in Industrie und Gewerbe in diesem Zeitraum (erg. 1900—1910) um rund 55% erhöhte, wuchs die Zahl der Arbeiter und Angestellten in der Maschinenindustrie um fast 75%, in der Nahrungs- und Genussmittelindustrie um 62,5% und in der Textilindustrie um 77%. Der relative Anteil dieser Industrien an der Gesamtzahl der Beschäftigten im Jahre 1910 betrug 4,5% bzw. 9,8% und 17,7%. Die Textilindustrie war demnach der bei weitem bedeutendste Sektor der Industrie...« Prim. Eduard März, *Österreichische Bankpolitik in der Zeit der großen Wende 1913—1923*. Am Beispiel der Creditanstalt für Handel und Gewerbe. Wien 1981, str. 38. Pomembni položaj tekstilne industrije se izraža tudi v prostih združenjih industrijalcev, prim. Peter G. Fischer, *Freie und genossenschaftliche Interessenvertretungen der gewerblichen Wirtschaft in Österreich vor 1918*. V: *Veröffentlichungen des Vereines der wissenschaftlichen Forschung auf dem Gebiete der Unternehmerbiographie und Firmengeschichte*, Heft 9, 1981, 14—37, zlasti str. 20; Sieghartsleitner, *Industrielles Bürgertum*, str. 133 sl.; Opozoriti je treba morda tudi na to, da je bila tekstilna industrija edina gospodarska veja, ki je dala svoje ime »četrti« ob dunajskem Ringu (tekstilna četrť okoli Rudolfplatzja v 1. dunajskem okraju). Tukaj so še danes dunajske podružnice predarilske tekstilne industrije).

⁸⁶ Marija Wakounig, *Konsumverhalten des Wiener Bürgertums im 19. und 20. Jahrhundert*. V: *Studien zur Wiener Geschichte*, Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien 44/45. 1988/89, 154—186; nadalje Streller (opomba 84).